

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувачка випускової кафедри
_____ О.А. Хомерікі
«07» червня 2021 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВР
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 054 «СОЦІОЛОГІЯ»

Тема: Прояви аномії в сучасному українському суспільстві

Текст роботи містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Виконавець: студентка СЛ-411 Базюченко Юлія Олегівна

(студент, група, прізвище, ім'я, по-батькові)

Керівник: доцент кафедри соціології та політології, кандидат соціологічних наук Михайлич О.В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по-батькові)

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 70 сторінок, 50 посилань на літературні джерела.

Об'єкт дослідження: Аномія.

Мета роботи: Охарактеризувати прояви аномії в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження: Вивчаючи соціологічні, соціально-психологічні, психологічні, політологічні праці, на основі аналізу літератури, узагальненні теоретичних тверджень, а також типологізації результатів авторів було висвітлено різні наукові погляди і підходи щодо вивчення явища аномії.

Соціологічним методом цієї роботи стало анкетне онлайн-опитування.

Предмет дослідження: Прояви аномії в сучасному українському суспільстві.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішуються наступні задачі:

1. Визначити основні соціологічні підходи до вивчення аномії;
2. Проаналізувати сучасні теоретичні підходи до вивчення аномії;
3. Охарактеризувати прояви аномії в сучасних суспільствах;
4. Описати особливості аномії в українському суспільстві;
5. Розробити інструментарій та провести соціологічне дослідження проявів аномії в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: АНОМІЯ, НОРМИ, ЦІННОСТІ, СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ, ДЕВІАЦІЯ.

ABSTRACT

Thesis contains: 70 pages, 50 referenses to published data.

Object of study: Anomie

Objective: Describe the manifestations of anomie in modern Ukrainian society.

Research: Studying sociological, socio-psychological, psychological, political science works, based on the analysis of the literature, generalization of theoretical statements, as well as typology of the authors' results, various scientific views and approaches to the study of the phenomenon of anomie were highlighted.

The sociological method of this work was an online questionnaire.

Purpose of the study: Describe the manifestations of anomie in modern Ukrainian society.

To achieve this goal in the work of the following tasks:

1. Identify the main sociological approaches to the study of anomie;
2. Analyze modern theoretical approaches to the study of anomie;
3. Describe the manifestations of anomie in modern societies;
4. Describe the features of anomie in Ukrainian society;
5. To develop tools and conduct a sociological study of the manifestations of anomie in modern Ukrainian society.

Keywords: ANOMY, NORMS, VALUES, SOCIAL INTEGRATION, DEVIATION.

Зміст

ВСТУП	5
Розділ 1. Теоретичні засади дослідження аномії	9
1.1. Основні соціологічні підходи до вивчення аномії	9
1.2. Сучасні теоретичні підходи до вивчення аномії	24
Висновки до першого розділу	34
Розділ 2. Аномія в українському суспільстві як об'єкт соціологічного вивчення	36
2.1. Характерні прояви аномії в сучасних суспільствах	36
2.2. Особливості аномії в українському суспільстві	41
Висновки до другого розділу	54
Розділ 3. Досвід емпіричного вивчення проявів аномії в українському суспільстві	56
3.1. Культурні девіації в контексті теорії аномії: вторинний соціологічний аналіз	56
3.2. Програма емпіричного етапу соціологічного дослідження на тему: «Ціннісні орієнтації українського суспільства як прояв аномії»	60
3.3. Аналіз результатів соціологічного дослідження	62
Висновки до третього розділу	64
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У переломні моменти історії неминуче відбувається загострення філософсько-методологічної рефлексії, націленої на осмислення і розуміння процесів, що протікають в різних вимірах людського життя. Причина цього пов'язана з необхідністю радикального перегляду системи цінностей, переконань, історично сформованих стереотипів знання, соціальної дії, а, значить, світоглядних основ і пріоритетів особистості і суспільства в цілому.

Сучасне суспільство характеризується неймовірним ростом обсягу інформації, що породжує фрагментарність сприйняття світу, криза самовизначення - як особистості, так і соціальних груп, - напруженість в міжнаціональних і міжконфесійних відносинах, відносинах людини і природи, культури природничо-наукової та культури гуманітарної. Однак для пошуку ефективних соціальних практик, спрямованих на нівелювання цих наслідків, і відшукування нових векторів соціального розвитку необхідно проникнути в суть пристрою оточуючого нас світу, зрозуміти фундаментальні принципи його функціонування.

Характерними особливостями суспільства XXI століття є нестабільність і невизначеність, що створюють для соціальної філософії проблеми не тільки опису і пояснення соціальних флуктуацій, глобалізації, індивідуалізації, втрати довіри до соціальних інститутів, а й проблему визначення самої ефективності соціального знання.

Найважливішим проявом глобалізації є процес фактичного «розмивання» кордонів між державами, інтенсифікація міжнародних відносин. Результатом цього, з одного боку, стає взаємопроникнення різних ціннісних матриць, взаємний вплив культурних особливостей, релігій і т.д. З іншого боку, спостерігається радикальне неприйняття локальними соціальними структурами подібної експансії з боку глобалізаційних процесів. Все це, очевидно, продукує виникнення протиріч і конфліктів в суспільстві. В

таких умовах теоретичні соціальні моделі періоду класичного наукового знання позбавляються своєї актуальності і усвідомлюється історична обмеженість класичного образу соціальної реальності. Актуалізується пошук нових аналітичних і репрезентативних механізмів опису і пояснення соціуму, визначення того, що є нормальний стан суспільства, які його особливості і яка роль в ньому відводиться індивіду. З цієї причини виникає необхідність перегляду онтологічних підстав аномальних соціальних процесів, серед яких найважливішим виявляється феномен соціальної аномії.

Враховуючи ситуацію, що склалась в Україні через вірус, ми можемо зазначити прояви функцій аномії, зокрема: розходження суспільних цілей та можливостей для мас людей виправдати дані очікування, невизначеності і нестабільності умов людського дії, через вплив жорстких методів ізолювання індивідів один від одного, дезорганізації соціальних норм і інститутів, що позначається критичною зміною сформованого суспільного побуту.

Проблематика аномії одна з найбільш обговорюваних сучасним науковим знанням, в тому числі соціально-філософським і соціологічним. Глибокі трансформації соціальної структури сучасних суспільств призводять до розширення простору розділових ліній - економічних, політичних, соціальних, культурних, які багато в чому стають причиною виникнення деструкцій різного роду, що з неминучістю актуалізує проблему аналізу соціальної природи аномії. Необхідність дослідження аномії пов'язана з викликаються нею ризиками, які роблять сучасні суспільства менш стійкими, процеси, в них відбуваються, все більш хаотичними. Повсюдно спостерігаються ослаблення відносин соціальної солідарності, посилення дезінтеграційних тенденцій, зростання в цілому негативних проявів. Оскільки процеси соціального розшарування і соціальної диференціації мають тенденцію до розширення, аномія в таких умовах стає одним з саморепродукуючих факторів, що створює об'єктивні передумови для виникнення соціальних патологій різного роду, які загрожують цілісності суспільства.

Дослідження проявів аномії у сучасних умовах державного устрою, під призмою вірусної інфекції, допоможе висвітлити основні чинники, через які має місце прояв девіантної поведінки індивідів.

Довідка про ступінь наукової розробки теми дипломного дослідження. Теоретичну базу цієї дипломної роботи складають праці таких відомих науковців: Р. Мертон, Е. Дюркгейм, Р. Дарендорф, Н. Паніна, У. Томас, Ф. Знанецкий, Г. Блумер, А. Шютц і Т. Парсонс, Сократ, Платон, Арістотель, Антисфен, Цицерон, Августин Аврелій, Т. Кампанелла, Т. Гоббс, Ж.-Ж . Руссо.

Мета – охарактеризувати прояви аномії в сучасному українському суспільстві.

Зважаючи на поставлену мету, основними **завданнями** дослідження є:

1. Визначити основні соціологічні підходи до вивчення аномії;
2. Проаналізувати сучасні теоретичні підходи до вивчення аномії;
3. Охарактеризувати прояви аномії в сучасних суспільствах;
4. Описати особливості аномії в українському суспільстві;
5. Розробити інструментарій та провести соціологічне дослідження проявів аномії в сучасному українському суспільстві.

Об'єкт – аномія.

Предмет – прояви аномії в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. Вивчаючи соціологічні, соціально-психологічні, психологічні, політологічні праці, на основі аналізу літератури, узагальненні теоретичних тверджень, а також типологізації результатів авторів було висвітлено різні наукові погляди і підходи щодо вивчення явища аномії.

Соціологічним методом цієї роботи стало анкетне опитування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні особливостей проявів аномії в сучасному українському суспільстві.

Фактологічні джерела (емпірична база дослідження). В роботі наведено результати аналізу дослідження організації «Трансперенсі Інтернешнл» (Transparency International).

Коротка довідка про структуру роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Список літератури містить 50 назв, 26 з яких – іноземних авторів.

Апробація отриманих результатів:

Результати дослідження представлені у вигляді тез у збірнику матеріалів конференції «Політ».

Baziuchenko Y.O. MANIFESTATIONS OF ANOMY IN MODERN SOCIETY//– Політ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: тези доповідей XXI Міжнародної науково - практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених: [у 2-х т.] – Т.1 (м. Київ, 5-9 квітня 2021 р.) / [ред. кол.: Н.В.Ладогубець, А.М.Кокарева та ін.]; Національний авіаційний університет. – К.: НАУ.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНОМІЇ

1.1. Основні соціологічні підходи до вивчення аномії

У соціально-гуманітарних науках розповсюджений термін «аномія», що позначає стан втрати моральних орієнтирів. Зазвичай його визначають як беззаконня і відсутність норм і цінностей, однак така інтерпретація є буквальним перекладом з давньогрецької мови. Застосування терміну в наукових творах під впливом різних наук, культур і мов змінило початкове трактування. Як можна відзначити, проаналізувавши роботи з даної проблеми, аномія розуміється досить різним чином і спектр її смислових конотацій досить широкий. Така ситуація вимагає визначитися зі значеннями поняття. У даній роботі зроблена спроба відбити його існуючу багатозначність і одночасно постаратися усунути двозначність розуміння терміну «аномія». Також ми постараємося дати своє визначення, що відображає найбільш важливі і характерні риси аномії [49].

Серйозне наукове вивчення аномії йде з праць французького соціолога Е. Дюркгейма. Відповідно до його визначення аномію визначають як соціальну дезінтеграцію. Російські фахівці з соціально-стратифікаційних аналізу З.Т. Голенкова та Е.Д. Ігітханян відзначають з цього приводу: «Соціальна дезінтеграція розуміється як процес і стан розпаду суспільного цілого на частини, роз'єднання елементів, які колись були об'єднаними, тобто процес, протилежний соціальній інтеграції». Найбільш часті форми дезінтеграції - розпад або зникнення загальних соціальних цінностей, спільної соціальної організації, інститутів, норм і почуття спільних інтересів.

Більшість соціологів використовує цей термін в сенсі відносного зниження контролю над цілісним соціальним процесом або, принаймні, зниження впливу існуючих правил соціальної поведінки на індивідів (У. Томас, Ф. Знанецький). Це також синонім для стану, коли група втрачає контроль над своїми частинами. Цим поняттям часто позначається і відступ від норм організації та ефективності, тобто, прийнятої інституційного

поведінки чи з боку індивіда, чи то з боку соціальних груп і акторів (діючих осіб), що прагнуть до змін. Тоді поняття соціальної дезінтеграції за змістом стає дуже близьким до поняття "аномія". Соціальна дезінтеграція сприяє розвитку соціальних конфліктів ». Хоча соціально-структурний аспект являє собою важливий вимір аномії, вона сама по собі не тотожна соціальній дезінтеграції, точніше кажучи, соціальна дезінтеграція виступає умовою, а аномія - наслідком. При ототожненні аномії і дезінтеграції губляться культурний і особистісний зміст аномії. Хоча слід зазначити спроби подолання такої обмеженості. Наприклад, іранський вчений А. Теймор пов'язує трайбалізм як форму соціальної, культурної та етнічної дезінтеграції з аномією.

Аномію можна визначити за допомогою солідарності, тобто як протилежний стан, «десолідарність». Базу для такої інтерпретації створили культурно-соціологічні дослідження Е. Дюркгейма, Г. Блумера, А. Шютца і Т. Парсонса. Десолідарність - це втрата цінності іншої людини, втрата поваги і довіри до іншої особистості, а також зв'язків, які об'єднують членів суспільства. Безсумнівно, десолідарність - один із симптомів аномії, проте представляється, що характеризуючи аномію категоріями солідарності і дезінтеграції, ми залишаємося в рамках структурно-функціональної парадигми, тоді як при аномії спотворюються не тільки соціальні, а й духовно-моральні відносини, створюється новий образ людини.

Крім десолідарності до людини в аномічному суспільстві може бути застосована якість «дезадаптивності», яка стосується кризового стану особистості: так, поняття «дезадаптант» характеризує індивіда, який не пройшов громадянську соціалізацію, не має стійкого становища особистості в суспільстві, для якого неможливо засвоєння соціальних ролей. Якщо дезінтеграція описує соціально-структурне явище, то дезадаптація може бути застосована до конкретної особистості. Як зазначає український соціолог Н.В. Паніна, «в умовах аномії повністю руйнується звичний механізм адаптації - пристосування своєї поведінки до соціальних норм. Починається

протилежний процес - кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних уподобань та ціннісних орієнтацій » [43].

Соціальна і фізіологічна дезадаптація тісно пов'язані і призводять до різного роду захворювань: збільшення кори надниркових залоз, зменшення виличкової залози, селезінки і лімфатичних вузлів, порушення обміну речовин, зміни складу крові, імунодефіциту і виникнення хвороб шлунково-кишкового тракту.

Таким чином, стан безнормії руйнує звичний життєвий світ людини, занурює в атмосферу постійного стресу, який вельми негативно позначається на здоров'ї людини. Якщо заглибитися в спеціалізовану кримінологічну літературу (інвайроментальну кримінологію), то можна помітити, що зовнішні негативні впливи на людський організм призводять до зростання соціальних девіацій, особливо злочинності. У девіантів є яскраво виражені патології розвитку головного мозку [1].

Тому не буде великим перебільшенням сказати, що аномія вбиває.

Ще одне явище, яке тісно пов'язане з аномією - соціальна атомізація. Вона пов'язана з розпадом соціальних зв'язків, відчуженням людини від соціальної активності, втратою культурних контактів, зростанням конкурентності в суспільстві, формуванням масового суспільства, а також перспективами тоталітаризму і посиленням диференціації. Атомізація була детально проаналізована в класичних роботах Т. Гоббса, Д. Локка, Х. Арндт, С. Московічі, Х. Ортеги і Гассета, Е. Тоффлера, Е. Фромма та інших вчених. Даний термін стоїть в одному смислового ряду з дезінтеграцією і десолідарністю, оскільки відображає появу відокремленого від культури і суспільства індивіда. Судячи з усього, провести чітку межу між ними не можна, і всі вони одночасно є гранями розуміння аномії [44].

В контексті аномії іноді використовується термін «відчуження». Американський вчений М. Сіман одним з перших вивчив на базі прикладних досліджень зв'язок між ними. Відчуження є почуття безсилля, безглуздя,

безнормії, ізоляції та самовідчуження. На ділі, він допустив методологічну помилку, ототожнити аномію і відчуження, а тому втративши грань між ними. Відчуження - вельми складне і багатовимірне наукове явище, що йде корінням в німецьку класичну філософію і французьку філософію епохи Просвітництва. Воно онтологічно і гносеологічно сильно насичено і, в залежності від різних парадигм, може трактуватися по-різному. Тому, на наш погляд, його використання як синонімічного аномії некоректно, хоча варто визнати зіткнення смислового поля у цих термінів - втрату причетності якимось вищим явищам.

Аномія близька за своїм смисловим змістом до понять насильство і агресія. На це звернули увагу ще автори класичних підходів Е. Дюркгейм (самогубство - форма аутоагресії) і Р. Мертон (злочинність - зовнішня агресія). В сучасності аномія також досліджується в зв'язку з тероризмом і екстремізмом. В політології вивчаються ще два явища, родинні аномії. По-перше, це абсентеїзм - свідоме неучасть в політиці через відкидання сформованого соціального порядку. Цей термін є чисто політологічним і занадто вузьким для опису суспільних патологій, хоча і чітко формулює втрату орієнтирів в політичному житті країни. По-друге, це апатія - відмова від громадської активності. Відмінність від аномії закладено в самому визначенні: апатія зосереджена на бездіяльності, тоді як аномія пов'язана з аномальними моделями поведінки. Правильніше вийти за рамки політології та говорити про зростання байдужості як соціального і культурного, а не тільки політичного явища.

Ще два явища - правовий нігілізм і переродження правосвідомості, що представляють собою два види деформацій правосвідомості. Вони тісно пов'язані з кардинальною зміною правових цінностей, або відмовою від колишніх цінностей і заміною їх новими. Правовий нігілізм - активне неприйняття правових приписів, усвідомлене ігнорування вимог закону, скептичне, негативне ставлення до права, заперечення культурної цінності права. Індивід може звертатися до «авторитету» сили, кримінальних

структур, може керуватися в своїй поведінці антигромадськими концепціями (терористичними, анархічними, екстремістськими). Нігілізм може проявлятися різноманітно: поширення незаконної поведінки, заперечення справедливості і законності сформованого громадського правопорядку, відкидання правової рівності і невизнання індивідуальних свобод. Особливим видом правового нігілізму вважають правовий цинізм, характерними рисами якого є маніпуляція правовими принципами з особистої вигоди, дискримінація людської гідності, свавілля влади, застосування репресій під виглядом захисту деяких цінностей.

Право виконує роль свого роду «мастильної речовини» для громадського механізму, оскільки дозволяє окреслити межі діяльності і налагодити роботу кожної частини. Одночасно право є і гарантією індивідуальної свободи кожного соціального суб'єкта. Аномічні тенденції в праві часто проявляють себе як туманність, невизначеність законів, коли вони «схоплюють» або занадто мало, або занадто багато громадських взаємодій. Розмитість законодавчої трактування призводить до непомірного використання даної роботи, що, в підсумку, підриває довіру до права взагалі.

Правова аномія пов'язана не тільки з низькою якістю законів. Існують сумнівні в моральному відношенні соціокультурні відносини, що в принципі не вписуються в межі законодавства.

Переродження правосвідомості - свідоме заперечення закону, що включає злочинний умисел, воно перетворюється в антагоністичну форму (злочинне свідомість) і відрізняється орієнтацією на рішучі протиправні дії. Воно притаманне особам, які стали на злочинний шлях. Носій такої свідомості може бути добре освічений в питаннях права, але використовує свої вміння для заподіяння зла. Один з найбільш небезпечних наслідків такого феномена - зрощення організованої злочинності з державними інститутами, коли останні починають працювати на благо кримінального світу. Не випадково багато представників мафії направляли своїх дітей отримувати престижну освіту і впроваджували їх в державні структури.

Причини відкидання законності можуть бути різні. Американський соціолог А. Коен в 1950-і рр. припустив, що такого роду поведінка - наслідок блокування культурних ідеалів молодих людей. Суспільство рекламує стратегію підвищення соціального статусу, ускладнюючи процес його досягнення вихідцями з найбідніших верств. Тому в пошуках престижного соціального становища малозабезпечена молодь змушена здійснювати девіантні вчинки. Особливості процесу соціалізації представників нижчих соціальних верств ставлять їх в більш невігідне становище в боротьбі за досягнення успіху [16]. Знаходячись під систематичною дискримінацією, молодь переживає «фрустрацію статусу». Вона запозичує цінності панівної культури, але спотворює їх доцільно нормам кримінальної субкультури. Злочинна поведінка вважається правильною відповідно до стандартів цієї субкультури саме тому, що воно суперечить нормам пануючої культури.

Таким чином, правовий нігілізм і переродження правосвідомості дають можливість окреслити нормативно-правову складову аномії, можливі джерела девіантної поведінки і недосконалість законодавчих заходів щодо запобігання безладу в суспільстві. Проблема аномії була поставлена Е. Дюркгеймом в книзі «Про поділ суспільної праці», де в ході аналізу «ненормальних» форм цього поділу, їм була виділена аномія. Згідно Дюркгейму, стан аномії виникає в результаті того, що поділ праці не виробляє солідарність, і таким чином сукупність правил, стихійно що встановилася між соціальними функціями, далі не в змозі регламентувати відносини соціальних структур. Стан аномії може характеризувати і окремого індивіда, що знаходиться в стані конфлікту з суспільством.

Не можна вказати межу між законними і надмірними вимогами та сподіваннями, а тому всі вважають себе вправі претендувати на все. Громадська думка не в силах своїм авторитетом стримувати індивідуальні апетити; ці останні не знають більше такої межі, перед якою вони були б змушені зупинитися. По Дюркгейму, аномія є результатом такого становища, коли в відомих пунктах суспільства немає колективних сил, тобто

організованих груп, які б направляли суспільне життя. У комерційній і промисловій сферах соціального життя аномія є хронічним явищем. Тут вона досягає особливої концентрації і з «патологічного» стає майже нормальним явищем. Аномія є регулярним і специфічним фактором самогубств та інших соціальних відхилень. Подолання соціальних відхилень пов'язано з досягненням більшої згуртованості соціальних груп, щоб вони міцніше тримали індивіда і щоб індивід міцніше тримався за них. Щоб його існування не здавалося йому порожнім, і він постійно бачив, що життя його має на меті, яка безпосередньо його стосується. Але це можливо лише в тому випадку, коли більш просте і менш велике соціальне середовище тісніше оточує його і пропонує йому ближчу мету його діяльності.

Найважливіший після Дюркгейма внесок в теорію аномії вніс Р. Мертон. За Мертоном, аномія - результат неузгодженості, конфлікту між різними елементами ціннісно-нормативної системи суспільства, між культурно запропонованими загальними цілями і законними, інституційними засобами їх досягнення. Трактуючи Мертона аномію багатомірно: по-перше, вона являє собою властивість соціальної системи в цілому, власне «безформний», що виникає в результаті руйнування нормативної структури суспільства; по-друге, аномія позначає порушення взаємо-однозначної відповідності та узгодженості між нормами і цінностями, які регулюють один і той же тип поведінки; по-третє, аномія виступає як розбіжність між нормативною структурою і структурою можливостей. Мертон класифікував типи способів індивідуальної адаптації до структурної аномії (конформізм і різні види відхилень у поведінці - інновація, ритуалізм, ретритизм, бунт).

У своїй роботі Дюркгейм виділив три типи самогубств: «егоїстичні», «альтруїстичні» і «аномічні». Останні мають тенденцію до зростання під час суспільно-економічних криз і катаклізмів, коли індивіди не можуть пристосуватися до швидко мінливої соціальної ситуації. Дюркгейм вважав аномію одним з факторів суспільного здоров'я або нездоров'я. Аномія, на

його думку, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, готує і прискорює зміни в суспільстві.

Серед елементів соціальної і культурної структури Мертон виділяє два основні елементи:

- система цілей, намірів і інтересів, які визначаються даною культурою;
- елементи, що визначають, що регулюють і контролюють прийнятні способи досягнення цих цілей.

Дуже часто регулятивні норми і моральні імперативи не збігаються з соціально стандартизованими способами досягнення цих цілей, тобто вибір відповідних засобів і способів обмежений прийнятими в суспільстві соціальними і культурними нормами. Згідно Мертона, девіантна поведінка може бути розцінена як симптом неузгодженості між обумовленими культурою устремліннями і соціально організованими засобами їх досягнення. Мертон виділяє два можливих типу неузгодженості між елементами соціокультурної структури:

- ситуація, коли вибір альтернативних способів досягнення цілей нічим не обмежується, дозволені будь-які засоби і способи досягнення цих цілей;
- ситуація, коли діяльність по досягненню цілей стає самоціллю.

На відміну від концепцій, що пояснюють аномічну поведінку біологічними потягами, Мертон вважає, що аномія «волає до життя» не якимись випадковими цілями, а саме прийнятими в суспільстві загальноновизнаними культурними цінностями, що, в свою чергу, пов'язане з різним доступом до можливостей законного, інституційно допустимого досягнення обумовлених культурою цілей. Високий ступінь дезінтеграції між засобами і цілями і готівкова соціально-класова структура (залишає індивіда в невизначеному, «декласованому» стані, без почуття солідарності з

конкретною групою), взяті разом, сприяють більш частих проявів аномії. Таким чином, аномія, по Мертону, є результат роз'єднання зазначених елементів соціальної і культурної структури.

Ввівши поняття аномії в науковий обіг як явища, пов'язаного з кризою цінностей, їх неузгодженістю, Е. Дюркгейм досліджував властиві перехідних періодів процеси соціальної дезорганізації, результатом яких стають соціальна деструкція, різні форми девіантної і делінквентної поведінки. В умовах відсутності або зниження моральних імперативів, які є результатом переходу від механічної солідарності до органічної, виникають соціальні загрози, на що вчений звернув пильну увагу в роботі «Про поділ суспільної праці». Наслідком неповноти цього переходу, на думку дослідника, стає втрата колективних форм життєстрою, руйнування патріархально-общинного укладу, розхитування основ століттями закріпленого соціального порядку, затвердження нового світогляду і іншої системи цінностей [45, 2].

Процеси становлення буржуазних суспільних відносин, що призвели до трансформацій соціально-економічного, політико-культурного та ціннісно світоглядного характеру, змінили життєвий уклад архаїчних товариств, наповнили новим змістом, відповідним часу і його імперативів, поняття відповідальності і свободи. Механічна солідарність як тип соціального зв'язку і соціальної взаємодії разом з пануванням багатівікової традиції, що обмежувала межі і можливості соціального розвитку, поступилася місцем органічної солідарності, затребуваною капіталістичним способом виробництва, розвиток якого передбачало і вимагало подолання жорсткості запропонованих норм і правил. Ослаблення уз механічної солідарності сприяв і факт того, що багато соціальні інститути перестали бути основними механізмами впливу.

Втрачала роль всеосяжного володаря релігія, яка, в умовах переходу від одного ступеня соціально-економічного розвитку до іншої, «охоплює все більш і більш зменшується частина соціального життя. На початку вона простягається на все, що соціально, релігійно; обидва слова суть синоніми.

Потім мало-помалу функції політичні, економічні, наукові звільняються від релігійних, встановлюються окремо і отримують все більше світський характер. Бог, який був присутній у всіх людських відносинах, віддаляється від них; він надає більше простору вільній грі сил. Індивід менше відчуває себе особою, яку змушують діяти, він більше стає джерелом мимовільної діяльності. Область релігії не тільки не збільшується паралельно з областю мирського життя, але все більш і більш скорочується »

Втрачає свій вплив і дух корпоративізму, властивий різним ремісничим об'єднанням. У традиційному суспільстві, в якому панує механічна солідарність, «працівник всюди живе разом з господарем, розділяючи його праці» в тій же лавці, за тим же верстатом ». Обидва склали частину однієї і тієї ж корпорації і вели однакову існування. «І той і інший майже рівні ...». З поділом праці «цех більш не загальне притулок, - це виняткова власність господарів, які одні вершать так свої справи. З тих пір встановлюється глибока демаркаційна риса ... ». У міру соціального просування, вважає Е. Дюркгейм, «послаблюються узи, що зв'язують індивіда з його сім'єю, з рідною землею, з заповіданими минулим традиціями, з колективними звичаями групи. Більш рухливий, він легше змінює середу, залишає своїх, щоб йти жити в іншому місці більш автономним життям ». Слід, однак, визнати, що властива традиційному суспільству прихильність до клану, гільдії, стану, з одного боку, для існування в ізоляції, яке, попри всі проблеми, забезпечувало стабільність і підтверджувало доцільність традиційних і апробованих себе форм життєстрою; з іншого - жорстка організація життєвого процесу сковувала розвиток, яке вимагало змін.

В ситуації переходу від традиційного суспільства до модернізованого, яким з'явився капіталізм, порушується встановлений порядок, дисфункціональність набуває всеосяжні риси, а властиві для архаїчного суспільства стабільність і гомеостатичність поступаються місцем хаотичним станам. В результаті цих процесів дезінтеграція бере гору над інтеграцією. На зміну традиціям колективізму і почуттям солідарності прийшли

відносини, засновані на ідеології і психології індивідуалізму, наслідком чого стала втрата індивідом смисло-життєвих орієнтирів. Виникає конфлікт інтересів між набирають силу класами і «старої» структурою, який в перехідний період досягає своєї кульмінації, виразом чого стає аномія.

Розмах економічної та підприємницької діяльності, яка багато в чому підірвала основи механічної солідарності, тим послаблюючи специфіку традиційного суспільства, поступалася виробничим відносинам іншого роду, не могла не приводити до аномії, формою вираження якої ставали процеси соціальної роз'єднаності і дезорганізації. Общинний світогляд з системою притаманних йому моральних установок, що продовжували панувати в суспільній свідомості, не відповідало ні духу, ні швидкості економічних перетворень. Цілісність особистості, яка підтримувалася цим світоглядом, виявилася в таких умовах серйозно підірваною. Становлення буржуазного світу з його об'єктивними вимогами органічної солідарності, індивідуалізації, розширенням рамок свободи, подоланням ізольованості буття, жорсткості соціальних ієрархій супроводжувалося збільшенням простору проявів аномії. Незважаючи на те, що з приходом капіталізму сформувалися сприятливі умови для поділу суспільної праці, що, безсумнівно, відкривало широкі перспективи для соціального розвитку - індивідуального та колективного, дезінтеграційні тенденції ставали неминучими. В результаті таких і безлічі інших явищ суспільство виявляється соціально розколотим, його цілісність і єдність порушуються, і в таких обставинах аномія стає його неминучим супутником і атрибутом.

Розвиток капіталізму супроводжувався встановленням використання раціоналізованих, формалізованих практик, які, потіснивши неформальні способи організації життя, сприяли успішній організації системи соціальних відносин. На зміну архаїчній нормативній системі приходять нова, відповідна складності економічного і політичного розвитку. Результатом цього стає конфлікт між інституціоналізованими формами соціальних взаємодій, що ще не затвердили себе і колишніми, вже недостатньо

ефективними з точки зору регуляції. Закрите суспільство, що характеризувалося пануванням незмінних, статичних форм життя, нерухомою в цілому соціальною структурою, обмеженою соціальною мобільністю, досить консервативною системою моральних і етичних цінностей, змінилося відкритим. Становлення останнього, викликане розвитком буржуазних відносин, супроводжувалося посиленням процесів, значення яких для соціального розвитку виявилось більш ніж продуктивним. Суспільство ставало все більш демократичним, соціально мобільним, а обмеженість сприйняття світу змінилася світоглядним і ідеологічним плюралізмом. З одного боку, це розширювало соціальні горизонти, в результаті чого індивіди і групи індивідів могли більш вільно здійснювати власний вибір, порівнюючи його з системою власних моральних принципів, і це мало своїм наслідком появу більш широких можливостей для творчої самореалізації [17, 286-293]. Відповіддю на ситуацію переходу від традиційного суспільства до індустріального були в тому числі і аномічні прояви, які виявлялися з різним ступенем інтенсивності в усіх сегментах суспільства. І хоча подолання кордонів колишнього, закритого буття дозволяло мінімізувати негативний вплив аномії, розвиток капіталізму був пов'язаний з її відтворенням.

Е. Дюркгейм звернув увагу на особливості соціально-диференціюючих ознак індустріального суспільства, які і надають суспільним процесам хаотичний характер, а соціальним станам, зв'язкам, взаємодіям - суперечливі риси. В таких умовах прояви аномії заздалегідь визначені: множаться ризики соціальної дезорганізації, а в безлічі випадків і деструкції. Причину таких соціальних проявів вчений бачив в процесах соціального відчуження, до якого вела організація суспільного розподілу праці. Але соціальне відчуження може бути результатом не тільки економічних перетворень, а й розбіжності насадженої або панівної системи моральних цінностей і світогляду окремо взятого індивіда. Відбувається дезорієнтація особистості, а виходом з ситуації невизначеності може стати і нерідко стає або соціальне

відчуження, або відхід у себе як результат дезінтеграції (зовнішньої і внутрішньої).

Соціальне відчуження може виступати в різних формах, поведінки що відхиляється, аномічної поведінки, до якої Е. Дюркгейм відніс явище самогубства, причини виникнення та специфіку дії якого пов'язав з проявами не тільки індивідуально-особистісного, скільки соціального характеру, і це не дивлячись на аналіз несоціальних чинників, що ведуть до самогубства. Поширеність останнього приходяться, як вважав дослідник, на періоди соціальних перетворень і потрясінь морального і етичного характеру. Розглядаючи самогубство (егоїстичне, альтруїстичне, аномічне) в якості соціального факту, дослідник бачить його причину в руйнуванні соціальних зв'язків, ослабленні механізмів, що сприяють соціальній інтеракції, наслідком чого стає негативний вплив соціального середовища на свідомість і поведінку індивідів.

Тип самогубства, на думку Е. Дюркгейма, залежить від характеру зв'язку індивіда і суспільства. У ситуації ослаблення відносин солідарності, порушення єдності з соціумом відбувається егоїстичне самогубство: «якщо розриваються узи, що з'єднують людину з життям, то це відбувається тому, що послаблюється його зв'язок з суспільством». Надмірний же тиск, обмеження свободи створюють ґрунт для альтруїстичного самогубства: «коли людина відокремлюється від суспільства, то в ній легко зароджується думка покінчити з собою; те ж саме відбувається з нею і в тому випадку, коли громадськість цілком і без залишку поглинає її індивідуальність ». Що стосується аномічного самогубства, то воно є наслідком слабкості регулюючих норм, що може вести до вибору девіантних форм поведінки в якості нормативних: «в момент громадської дезорганізації, в період сприятливих, але раптових соціальних перетворень - суспільство виявляється тимчасово нездатним проявляти потрібний вплив на людину».

При всіх відмінностях, які існують між різними видами самогубства, причини, що ведуть до його скоєння, бачаться Е. Дюркгеймом в таких

явищах, як соціальна апатія, соціальна безвихідь, соціальна самотність, що утрудняють процеси адаптації до умов, що змінилися і мінливих умов життя, результатом чого стає суїцид. Не уникли аномічних проявів і суспільства епохи постіндустріалізму. Швидкість, з якою розгортаються сучасні соціальні процеси, а також їх суперечливий зміст створюють умови для відтворення соціальної аномії. Серед причин першого порядку слід виділити фактори, що мають відношення до сфери економіки, на що звернув увагу французький дослідник, який розглядав аномію в контексті суперечливих процесів, пов'язаних з поділом праці, і це надає його роздумів сучасне звучання. Сучасні тенденції демонструють нерівномірність розвитку економіки, виразом чого є полюса багатства і бідності, і ця прірва в більшості держав все більше збільшується. Економічна нестабільність, невисокі рівень і якість життя основної частини населення, розширення простору економічної стратифікації, недостатність матеріальних і фінансових коштів для забезпечення більш-менш прийняттого способу життя, неможливість задоволення потреб, в достатку пропонованих суспільством, і багато іншого сприяють розвитку аномії, що виявляється в найрізноманітніших формах - від власне економічної до професійної і моральної.

Особливо гостро суспільство реагує на прояви економічної депривації, що виявляється в несправедливому розподілі матеріальних ресурсів, що обмежує рівень потреб певних груп населення, з одного боку. З іншого - це недостатнє споживання або вимушена відмова від необхідних для розвитку індивіда матеріальних потреб і необхідного набору соціальних послуг. У ситуації позбавлення - реального чи уявного, який формується під впливом як об'єктивних умов, так і суб'єктивних відчуттів (так звана відносна депривація), конфлікту між соціальною реальністю і соціальних очікувань (між тим, що індивіди бажають, і тим, що вони мають), виникає стан, близький до аномічного.

Економічна депривація, а значить, і аномія виявляються в різних формах бідності і соціального неблагополуччя. І цьому сприяють не тільки

низький рівень матеріального достатку, на що болісно реагує індивід, а й незатребуваність на ринку праці знань і кваліфікаційних умінь, неможливість реалізації в повній мірі своїх обдарувань, іншими словами, незадоволеність в реалізації базових потреб, в тому числі і потреби в самовираженні і самоідентифікації [20]. Формуються почуття соціальної непотрібності, ущемлення, покинутості, наслідком чого стають нерівномірність процесу соціалізації, ослаблення бажання соціально взаємодіяти, виникнення таких «альтернативних» соціальних явищ, як соціальне невизнання.

Соціальна аномія виникає як результат соціальної, а точніше, «множинної» депривації. Значну роль в розширенні простору аномії грають процеси соціальної диференціації, що заглиблюється. Формою вираження якої є нерівність, при якій індивіди і групи індивідів знаходяться на різних щаблях соціальної ієрархії, а соціальна прірва, що відокремлює їх, все більше поглиблюється, стаючи символом соціального неблагополуччя. Це і нерівний доступ до основних життєвих благ, і нерівні шанси в можливості самореалізації, несправедлива винагорода. З поглибленням нерівності масштаби і обсяг середнього шару скорочуються, а частка бідного населення в соціальній структурі більшості сучасних держав збільшується. Високими виявляються і показники верств населення, або соціальних аутсайдерів, у яких досить високі ризики соціального падіння. З посиленням факторів нерівності і майнового розшарування, що створюють широкий простір соціальної несправедливості, збільшуються і ризики аномічних проявів. Конкуренція, властива ринковій економіці, не тільки не слабшає, а набуває найнесподіваніших форм.

Проблеми власності в широкому сенсі слова надають ринковій конкуренції вкрай суперечливий характер, в результаті чого соціальна нерівність все більш поглиблюється, стаючи джерелом аномії. Не останню роль відіграють критерії стратифікації, які також є показниками соціального благополуччя або неблагополуччя. Зв'язок аномії і соціально-економічного статусу очевидний, і це підтверджують результати соціологічних досліджень:

найбільш високий відсоток осіб, які вчиняють девіантні і делінквентні вчинки, відносяться до нижчих шарів. Соціальна нерівність, яка виступає в тому числі і у формі диференціації соціальних статусів, є однією з причин аномічної поведінки.

1.2. Сучасні теоретичні підходи до вивчення аномії

Власне кажучи, ще в релігійних текстах християн аномія описується не тільки, як стан суспільства, а й як характеристика особистості. Еміль Дюркгейм також докладно описує цей стан, але не розробляє концепцію аномії особистості.

Така концепція була запропонована в роботах Роберта Макайвер і Девіда Рімена. Теорії особистісної аномії цих двох дослідників були створені майже одночасно і багато в чому схожі між собою. Макайвер розумів аномію як «руйнування почуття причетності індивіда до суспільства». Аномія по Макайвер - це такий стан особистості, коли індивід «відірваний від своїх моральних коренів, у нього немає більше жодних норм поведінки, а залишилися тільки розрізнені спонукання, у нього більше немає подань про цілісність, про єдність народу, про борг». Згідно Макайвер, в будь-яку історичну епоху певні люди можуть впасти в стан аномії. Однак сучасне демократичне суспільство особливо сильно сприяє появі аномічних індивідів завдяки тому, що в ньому проявляються конфлікт культур, капіталістична конкуренція і швидкий темп соціальних змін. Грунтуючись на цих трьох відмінних характеристиках сучасного суспільства, Макайвер відповідно виділяє три типи особистісної аномії:

1. Коли життя індивідів стає безцільним через відсутність значущих цінностей.
2. Коли вони використовують свою енергію і можливості тільки для себе.
3. Коли вони позбавлені значимих міжособистісних зв'язків і взаємин.

Девід Рісмен розглядав аномію як непристосованість людини до життя в суспільстві. Причиною цієї непристосованості є невідповідність характеру індивіда типовому характеру тієї епохи, в якій він живе. Згідно типології Рісмена, в будь-якому суспільстві трапляються «орієнтовані ззовні», «орієнтовані зсередини» і «традиційно орієнтовані» індивіди. В результаті велика частина людей, «які не відповідають типу характеру, що переважає в даному суспільстві, можуть бути або аномічними, або автономними». Автономні люди здатні пристосовуватися до панівних у суспільстві поведінкових норм, вони можуть самі вирішувати, відповідати цим нормам чи ні. Якщо ж людям не вдається пристосуватися до суспільних норм, вони стають аномічними.

Аномічні індивіди керуються іншими нормами, невідповідними загальноприйнятим нормам і характеру епохи. У сучасному суспільстві, головними цінностями якого є досягнення фінансового благополуччя, популярність і перемога в конкурентному змаганні з іншими, комфортно себе почувають представники «орієнтованого ззовні» типу. Ті індивіди, які відносяться до «традиційно орієнтованого» або «орієнтованого на себе» типу, часто відчують самотність, відчують себе чужинцями в світі, цінності якого вони не сприймають. Явним недоліком концепції Рісмена, про який згадував зокрема Чарльз Тейлор є те, що Рісмен не враховує впливу засобів масової інформації. Газети, радіо і телебачення постійно транслюють загальноприйняті норми поведінки та цінності, сприяючи засвоєнню і прийняттю цих норм тими індивідами, чия орієнтація не відповідає орієнтації епохи [50]. Особливо сильно цей недолік теорії Рісмена позначається в кінці ХХ початку ХХІ століття, коли все більшого поширення набуває Інтернет. Спілкування в Інтернеті на сьогоднішній день можна порівняти за своєю значимістю зі спілкуванням в реальному житті, і Інтернет стає найважливішим джерелом вільної трансляції норм і цінностей.

Американський соціолог Лео Сроул ввів у науковий обіг термін «аномія» для позначення аномії на особистісному рівні. Як зазначає

Феофанов в своєму огляді підходів до вивчення аномії, «Якщо на макросоціальної рівні аномія викликається дисфункціональним ставленням між соціальними підсистемами (див., Наприклад, у Мертоне), то на рівні мікросоціальному - дисфункціональним ставленням між індивідами і цими підсистемами. Останнє є предметом індивідуально-психологічного вивчення аномії » [18]. Аномія на рівні особистості, згідно Сроул, є соціально обумовленим явищем. Ідея використання окремого терміна для позначення аномії як стану особистості була схвалена науковим співтовариством і частина соціальних дослідників стали використовувати його, пропонуючи свої підходи до визначення аномії на рівні особистості. Елвін Пауел, який присвятив одну зі своїх робіт цього нового розуміння аномії, зазначив, що в умовах, коли «цілі діяльності індивіда стають суперечливими, недосяжними або несуттєвими, стан аномії посилюється. Воно характеризується загальною втратою орієнтації і супроводжується відчуттям «порожнечі» і апатії, аномія може відчуватися індивідом просто як стан безглуздості ».

Крім нової постановки питання, Сроул виділив ознаки особистісної аномії, використовуючи які можна виміряти її наявність у конкретного індивіда. Це явище було названо аномією, оскільки воно тісно пов'язане з аномією на рівні соціальної системи. Згода з одним з п'яти наступних тверджень, на думку Сроул, говорить про наявність у індивіда особистісної аномії в певній сфері:

- 1) Я відчуваю, що впливові фігури в суспільстві байдужі до моїх запитів і потреб.
- 2) В суспільстві, де немає порядку і невідомо, що трапиться завтра, мало чого можна домогтися.
- 3) Шансів досягти найважливіших для мене життєвих цілей все менше.
- 4) Що б я не робив, виходить, що життя проходить повз.
- 5) Я все більше переконуюся в тому, що не можу розраховувати на дружню підтримку з боку мого безпосереднього оточення.

Не можна не відзначити певну схожість між класифікаціями аномії Сроул і Макайвер. Твердження 3 і 5 за класифікацією Сроул аналогічні третього типу аномії за класифікацією Макайвер, який, на думку останнього, є результатом збільшеній швидкості соціальних змін в суспільстві. Соціолог Марк Орру, який одним з перших звернув увагу на схожість цих двох концепцій у своїй знаменитій книзі «Аномія: історія і значення», вважав, що класифікація Сроул не є просто модифікованим варіантом класифікації Макайвер (Orru M. Anomie: History and meanings). На думку Орру, перетворення Сроул теоретичних наукових тверджень в конкретні питання до людей розширило можливості емпіричного дослідження аномії на індивідуальному рівні, «перемістивши тягар встановлення наявності та ступеня аномії з теоретиків в руки окремих респондентів».

Концепція аномії Сроул нерідко піддавалася критиці, оскільки ті симптоми, вимірюванню яких присвячена шкала аномії Сроул, можуть бути інтерпретовані як через аномію. Наприклад, їх можна інтерпретувати як ознаки відчаю, яке пов'язане з відсутністю в індивіда прагнення до поліпшення умов свого життя, а не з відсутністю можливостей для реалізації життєвих цілей індивіда.

Роботи Лео Сроул послужили підставою для проведення безлічі емпіричних досліджень аномії на рівні особистості. Послідовники Сроул стали використовувати запропоновану їм шкалу аномії, модифікувати її, а також застосовувати різні методи статистичного аналізу отриманих даних.

Шкала аномії Сроул, як і інші опитувальники, часто застосовувалися для дослідження психологічної аномії, піддавалися критичному аналізу на предмет того, «як взаємопов'язані їх пункти, як вони можуть бути сформульовані, щоб утворити шкалу, і яким чином вони можуть бути використані для визначення ступеня аноміє» або кількості і типів аномічне індивідів». Для інтерпретації отриманих результатів, а також удосконалення самого опитувальника широко застосовувався факторний аналіз [40].

При вивченні аномії на рівні особистості використовувався в тому числі і метод виявлення прихованих класів. Застосування цього методу передбачає виділення в особливий клас респондентів, схильних відповідати позитивно або негативно на всі твердження з пропонованого їм опитувальника. В якості одного з прикладів використання методу Лео Сроул в сучасних умовах можна назвати роботи Єви Цахуріді, яка досліджувала особливості особистісної аномії у професійній сфері. Завдяки використанню модифікованої версії опитувальника Сроул, вона довела, що люди схильні бути значно більше аномічне або безглуздими в робочій обстановці. Згідно Цахуріді, аномічний стан особистості в значній мірі визначається контекстом, в якому відбувається взаємодія індивідів. Інакше кажучи, головною причиною розвитку аномії у професійній сфері є нездорова корпоративна культура.

У міру використання в емпіричних дослідженнях шкали аномії Лео Сроул стали проявлятися певні обмеження цього методу, що послужило поштовхом до розвитку нових діагностичних методик. Як зазначає Роберт Трейвіс, «все більше число соціологів вважає, що шкала аномії Сроул, використана в первісному або модифікованому вигляді, є занадто великою, щоб представити аномії в будь-якому істотному аспекті при дослідженні субкультур методом опитування».

Вивченням прояви феномена аномії на рівні особистості займався також Вольфганг Джілек. Він прийшов до висновку про наявність в суспільстві аномії в ході дослідження психічних хвороб у індіанців узбережжя Саліш британської Колумбії і Вашингтона. Причиною виникнення цих захворювань були перш за все соціально обумовлені фактори. Джілек вводить поняття аномічної депресії, яке позначає наслідки аномії на рівні особистості, виявлені ним в суспільстві індіанців. Аномічна депресія характеризувалася проявами зневіри, відчаю, апатії, алкоголізму, дезорієнтації фрустрації, втрати життєвих цілей, агресії щодо себе і одноплемінників. Дослідження Джілек вкрай цікаво, оскільки він застосовує

розроблене в соціологічній теорії поняття аномії в крос-культурному аспекті [21,4-5]. Іншою причиною, по якій роботи Джілек представляють інтерес, є певна схожість між проблемами індіанців і сучасного російського суспільства. В обох випадках мав місце процес вестернізації, трансляції західної культури і цінностей, які вступали в протиріччя з традиційною культурою даного суспільства. Можна припустити, що і наслідки реакції на конфлікт культур будуть схожими для обох товариств.

З ускладненням форм соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин, характер яких відрізняється суперечливістю і неоднозначністю розвитку, простір аномії має тенденцію до розширення, обіймаючи собою всі сфери суспільного життя. Так аномія стає одним з факторів, які продукують саму себе, тим погрожуючи станів стійкості і соціальної цілісності. Оскільки аномія представляється нам як найважливіший фактор ризику, що загрожує національним інтересам, розуміється гранично широко, створення умов, що сприяють її подоланню, є передумова «зняття» негативних явищ, з нею пов'язаних.

Виникнення терміну «аномія» в якості соціологічного поняття пов'язують з творчістю Е. Дюркгейма, який ввів його в науковий обіг, розуміючи під ним стан соціальної дезорганізації. Аномія як соціальне явище є супутницею будь-якого суспільства і викликається безліччю причин самого різного характеру, але в першу чергу ослабленням і навіть руйнуванням базових культурних і етичних норм, що регулюють основи людської діяльності. В умовах «безнормованості», відсутність або зниження моральних імперативів виникають загрози для індивідуального і колективного існування, на що звернув увагу в роботі «Про поділ суспільної праці» Е. Дюркгейм, розглядаючи специфіку переходу традиційного суспільства до індустріального, а в термінології французького дослідника - від механічної солідарності до органічної. наслідком неповноти цього переходу, на думку вченого, стали втрата колективних форм життєстрою, руйнування традиційних - релігійних і моральних - цінностей, трансформація

патріархально-общинного укладу і світогляду, розхитування основ століттями закріпленого соціального порядку.

Згідно Е. Дюркгейму, в комерційному і індустріальному суспільстві, в якому інститут приватної власності отримав особливий розвиток, створюються умови для розширення простору аномії, яка пронизує собою всі сегменти суспільства. Розвиток капіталізму супроводжувалося встановленням і використанням раціоналізованих, формалізованих практик, які, потіснивши неформальні способи організації життя, сприяли успішній регуляції всього спектра соціальних відносин. На зміну архаїчної нормативної системи приходить нова, відповідна складності економічного і політичного розвитку, результатом чого стає конфлікт між ще не затвердили себе інституціоналізованою формами соціальних взаємодій і колишніми, вже не досить ефективними з точки зору регуляції. Закрите суспільство змінилося відкритим, і це, з одного боку, дозволило індивідам і групам індивідів більш вільно переміщатися по соціальній сходах, отримати більш широкі можливості для самореалізації. подолання кордонів колишнього, закритого, буття дозволило мінімізувати прояви аномії, з ним пов'язані, але, з іншого боку, створило умови для її відтворення. Е. Дюркгейм звернув увагу на хаотичність суспільних процесів, властиву перехідних періодів, на невизначеність соціальних станів і очікувань, складність фактору передбачуваності майбутніх сценаріїв розвитку, слабкість механізмів ефективного управління, і в цьому полягає класична спадщина його ідей.

В таких умовах прояву аномічного характеру зумовлені: множаться ризики соціальної дезорганізації, депривації і соціального відчуження, які можуть виступати в самих різних формах, в тому числі і у формі самогубства, аналіз якого був блискуче здійснений Е. Дюркгеймом.

Розкриваючи причини цього явища, поширеність якого припадає на періоди глибоких соціальних перетворень і потрясінь - підтвердженням чого є і сучасна практика, - вчений приходить до висновку про залежність

самогубства від соціального контексту - економічного, політичного, релігійного [39].

Не уникли аномічних проявів і суспільства епохи постіндустріалізму. Швидкість, з якою розгортаються сучасні соціальні процеси, а також їх суперечливий зміст створюють умови для відтворення соціальної аномії.

Серед причин першого порядку слід виділити фактори, що мають відношення до сфери економіки, на що звернув увагу Е. Дюркгейм, який розглядав аномію в контексті суперечливих процесів, пов'язаних з поділом праці, і це надає його роздумів сучасні риси [46]. Що відбуваються в сфері економіки суперечливі процеси демонструють нерівномірність її розвитку як усередині самих держав, де виявляються полюса багатства і бідності, і ця прірва має тенденцію до збільшення в більшості з них, так і між ними. Економічна нестабільність, невисокі рівень і якість життя основної частини населення, розширення простору економічної стратифікації, недостатність матеріальних і фінансових коштів для забезпечення більш-менш прийняттого способу життя, неможливість задоволення зростаючих потреб, в достатку пропонованих суспільством споживання, і багато інше сприяють розвитку аномії, що виявляється в самих різних формах - від власне економічної до професійної і моральної. Особливо гостро суспільство реагує на прояви економічної депривації, суть, якої полягає в першу чергу в несправедливому розподілі матеріальних ресурсів, що обмежує рівень потреб певних груп населення, з одного боку. З іншого - це недостатнє споживання або вимушена відмова від необхідних для розвитку індивіда матеріальних потреб і необхідного набору соціальних послуг. У ситуації позбавлення - реального чи уявного, який формується під впливом, як об'єктивних умов, так і суб'єктивних відчуттів (так звана відносна депривація), конфлікту між соціальною реальністю і соціальними експектації (між тим, що індивіди бажають, і тим, що вони мають), виникають стану, близькі до аномічні.

Економічна депривація, а значить, і аномія проявляються в різних формах бідності і соціального неблагополуччя. І цьому сприяють не тільки

низький рівень матеріального достатку, на що болісно реагує індивід, а й незатребуваність на ринку праці знань і кваліфікаційних умінь, неможливість реалізації в повною мірою своїх обдарувань і потенцій, іншими словами, незадоволеність в реалізації базових потреб, таких як потреба в самовираженні і самоідентифікації. Формуються почуття соціальної непотрібності, ущемлення, покинутість, наслідком чого стають процеси «утрудненою» соціалізації, ослаблення соціабельності, виникнення таких «альтернативних» соціальних явищ, як соціальне ізгойство, ескапізм в різних формах свого вираження.

Д. Г. Літинська, розмірковуючи на тему ескапізму, зазначає, він «розглядається головним чином як інструментальна стратегія соціальної поведінки, яка служить «втечі від ...» повсякденних практик контролю, відчуженості, анонімності життя, властивих сучасному суспільству, і є, в кінцевому рахунку, формою адаптації індивіда до соціуму, навіть якщо її результатом виявиться його часткова соціальна дезаптація» [34].

Соціальна аномія виникає як результат «множинної» депривації. Значну роль в розширенні простору аномії грають процеси заглиблюється соціальної диференціації, формою вираження якої є нерівність, при якому індивіди і групи індивідів знаходяться на різних щаблях соціальної ієрархії, а соціальна прірва, що відокремлює їх, все більше поглиблюється, стаючи символом соціального неблагополуччя. Це і нерівний доступ до основних життєвих благ, і нерівні шанси в можливості самореалізації, і несправедливе винагороду і т. д. З поглибленням нерівності масштаби і обсяг середнього шару скорочуються, а частка бідного населення в соціальній структурі більшості сучасних держав збільшується. Високими виявляються і показники преддоння, до якого відносяться ті верстви населення, або соціальні аутсайтери, у яких досить високі ризики опинитися на соціальному дні. З посиленням факторів нерівності та майнового розшарування, що створюють широкий простір соціальної несправедливості, збільшуються і ризики аномічних проявів [43].

Зв'язок аномії і соціально-економічного статусу очевидний, і це підтверджують результати соціологічних досліджень: найбільш високий відсоток осіб, здійснюють девіантні і делінквентні вчинки, відносяться до нижчих шарів.

Соціальна нерівність, яка виступає, в тому числі і у формі диференціації соціальних статусів, є однією з причин аномічної поведінки. В умовах транзиту розширюється простір соціального і морального відчуження. У нормативно-ціннісній системі відбувається своєрідний «розлом», через те, що колишні ідеали і норми зруйновані, а нові перебувають на стадії становлення. Сформувався «стик» часів, що призводить до маргіналізації і «вакуумізації», в результаті чого конфлікт індивіда з суспільством стає неминучим, а процеси адаптації до швидко мінливих умов зовнішнього середовища - все більше скрутними. Підсумком стають прояви ціннісного нігілізму, прямування не загальноприйнятим, а таким, що відповідає індивідуальним і колективним запитам нормам. Відбувається розмивання етичної традиції, її наповнення псевдосенсами, орієнтація на прагматизм, некритичне сприйняття, сформованих таким чином етичних установок веде до деформацій і девіацій різного змісту, створюючи умови для депривації - індивідуальної і групової. Внаслідок цих та сукупного ефекту багатьох інших факторів, в тому числі і ослаблення контролюючої функції держави та її інститутів, аномія набуває рис загальності, тим ілюструючи факт соціального нездоров'я всього суспільного організму [22, 2-3].

Висновки до першого розділу

У соціально-гуманітарних науках розповсюджений термін «аномія», що позначає стан втрати моральних орієнтирів. Зазвичай його визначають як беззаконня і відсутність норм і цінностей.

Серйозне наукове вивчення аномії йде з праць французького соціолога Е. Дюркгейма. Відповідно до його традицією аномії визначають як соціальну дезінтеграцію. Більшість соціологів використовує цей термін в сенсі відносного зниження контролю над цілісним соціальним процесом або, принаймні, зниження впливу існуючих правил соціальної поведінки на індивідів (У. Томас, Ф. Знанецкий).

Аномію можна визначити за допомогою солідарності, тобто як протилежний стан, «десолідарність». Базу для такої інтерпретації створили культурно-соціологічні дослідження Е. Дюркгейма, Г. Блумер, А. Шютц і Т. Парсонса. Десолідарність - це втрата цінності іншого людини, втрата поваги і довіри до іншої особистості, а також зв'язків, які об'єднують членів суспільства.

Крім десолідарності до людини в аномічному суспільстві може бути застосована якість «дезадаптивності», яка стосується кризового стану особистості: так, поняття «дезадаптант» характеризує індивіда, який не пройшов громадянську соціалізацію, не має стійкого становища особистості в суспільстві, для якого неможливо засвоєння соціальних ролей [19, 52-54].

Аномія близька за своїм смисловим змістом до понять насильство і агресія. На це звернули увагу ще автори класичних підходів Е. Дюркгейм (самогубство - форма аутоагресії) і Р. Мертон (злочинність - зовнішня агресія).

Еміль Дюркгейм також докладно описує цей стан, але не розробляє концепцію аномії особистості.

Така концепція була запропонована в роботах Роберта Макайвер і Девіда Рімена. Теорії особистісної аномії цих двох дослідників були

створені майже одночасно і багато в чому схожі між собою. Макайвер розумів аномію як «руйнування почуття причетності індивіда до суспільства». Аномія по Макайвер - це такий стан особистості, коли індивід «відірваний від своїх моральних коренів, у нього немає більше жодних норм поведінки, а залишилися тільки розрізнені спонукання, у нього більше немає подань про цілісність, про єдність народу, про борг» [38].

Девід Рісмен розглядав аномію як непристосованість людини до життя в суспільстві. Причиною цієї непристосованості є невідповідність характеру індивіда типовому характеру тієї епохи, в якій він живе. Згідно типології Рісмена, в будь-якому суспільстві трапляються «орієнтовані ззовні», «орієнтовані зсередини» і «традиційно орієнтовані» індивіди. В результаті велика частина людей, «які не відповідають типу характеру, що переважає в даному суспільстві, можуть бути або аномічними, або автономними».

Явним недоліком концепції Рісмена, про який згадував зокрема Чарльз Тейлор є те, що Рісмен не враховує впливу засобів масової інформації. Газети, радіо і телебачення постійно транслюють загальноприйняті норми поведінки та цінності, сприяючи засвоєнню і прийняттю цих норм тими індивідами, чия орієнтація не відповідає орієнтації епохи. Особливо сильно цей недолік теорії Рісмена позначається в кінці ХХ початку ХХІ століття, коли все більшого поширення набуває Інтернет. Спілкування в Інтернеті на сьогоднішній день можна порівняти за своєю значимістю зі спілкуванням в реальному житті, і Інтернет стає найважливішим джерелом вільної трансляції норм і цінностей.

В наступному розділі ми розглянемо прояви аномії в сучасних суспільствах та особливості проявів аномії в українському суспільстві.

Розділ 2. АНОМІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

2.1. Характерні прояви аномії в сучасних суспільствах

Для будь-якого суспільства, в якому існують норми і закони, характерні відхилення від регламентованого порядку. Такий стан суспільства, при якому відсутні або нестійко функціонують відносини між індивідами або групами, було названо французьким соціологом Емілем Дюркгеймом аномією.

Етимологічно термін «аномія» походить з грецької і означає відсутність закону, проте соціологічне його розуміння набагато ширше.

Соціальний вимір аномії охоплює культурні та правові норми, практики суспільного життя, зовнішні фактори середовища та внутрішні процеси розвитку всіх підсистем суспільства. Комплексне розуміння аномії вимагає знаходження точки відліку: з якого моменту ми можемо заміряти це явище, як воно виражається, будь чи відхилення від встановлених норм буде вважатися аномічним для суспільства?

Необхідно відзначити, що сама навколишня дійсність вносить корективи в розуміння аномічного того чи іншого явища. З плином часу відбувається зміна методологічних вимірів, за допомогою яких аномія вивчається.

Як зазначено соціологом Е. Гідденсом, «що вважати відхиленням, залежить від часу і місця; поведінка "нормальна" при одному наборі культурних установок буде розцінено як "відхиляється" при іншому». Тому необхідно розглядати аномічні явища і зростання девіантності виходячи з релятивності норми контексту окремо взятого суспільства в певний проміжок часу.

Таким чином, під аномією розуміється соціальна дезорганізація конкретного суспільства на конкретному етапі розвитку, що виражається у вигляді різкого стрибка ненормативної поведінки. Основний ознака аномічних проявів - масовість, виражена в статистичних параметрах:

фіксується поширення злочинності (недотримання закону), зростання числа самогубств, алкоголізм і наркоманія. Однак до аномії відносяться і складні для статистичної фіксації соціальні проблеми, такі як моральна деградація суспільства, втрата наступності між поколіннями. «Соціальні хвороби», які актуалізуються у суспільстві, повинні трактуватися їм як травмуючі, що несуть шкоду [37]. Ставлення суспільства до того чи іншого негативного явища отримує закріплення як в політичних рішеннях, законодавчих актах, кодексах, так і в нормах моралі, традиції.

Згідно Дюркгейму, небезпеку для суспільства представляють не тільки соціальні відхилення, але і ослаблення функцій соціального контролю, деформація колишньої нормативної системи, коли культурні цінності і соціальні взаємозв'язки відмирають, слабшають або суперечать один одному. Дюркгейм в якості причин невідповідності тих норм, що загально розділяються, реальності виділяв не тільки запобігати негативним явищам, такі як економічні кризи і державні перевороти, а й спрямовані на поліпшення життя радикальні зміни.

Таким чином, причина аномічного стану не саме внутрішній устрій суспільства, а скоріше середовище, яке веде існуючі норми і моделі поведінки в дисонанс з навколишньою дійсністю.

Якщо говорити про сучасні аномічні процеси, що протікають в Росії і Польщі, викликає інтерес поняття культурної травми як слідства політичних, економічних, соціальних перетворень [35].

Розгляд аномії через концепт культурної травми було зроблено групою вчених-соціологів під керівництвом Джеффри Александера. Розвиток цієї ідеї, зокрема питання про трансформацію посткомуністичних суспільств, належить Петру Штомпки. Аналізуючи перехідні процеси, що охопили держави Східної Європи після краху радянської системи, Штомпка звертає увагу на складність прийняття нових демократичних процедур, навіть в тих суспільствах, де зміни були очікуваними і асоціювалися з звільненням і новими можливостями. Економічні перетворення: план Бальцеровича в

Польщі і політика Гайдара в Росії - показали, що перехід від соціалістичної системи до капіталізму неможливий без суспільства, яке розділяє єдині культурні вимоги, засновані на індивідуалізм, приватної власності, гострому почутті реальності і орієнтації на майбутнє.

Економічна нестабільність перехідного періоду характеризувалася високим рівнем безробіття, відсутньої в соціалістичній системі, галопуючої інфляцією і гіперінфляцією, соціальним розшаруванням і різким падінням рівня життя. Згідно з офіційними даними, в Польщі з початком економічних перетворень Бальцеровича частка безробітних збільшилася з 6,3% у 1990 році до 16,4% в 1993 р У Росії цифри також невтішні: з 1992 по 1998 р спостерігалось постійне зростання чисельності безробітного населення.

Соціальним наслідком таких змін стало небувале кількість людей, «виключених» з нормального функціонування суспільної системи. Неможливість заробляти легальними методами спровокувала зростання злочинності. Якщо в 1990 р на 100 тис. Чоловік в Польщі зареєстровано 2313,5 правопорушень, в Росії - 1242,5, то до 1995 р ця цифра збільшилася для обох країн, склавши для Польщі 2525, а для Росії - 1862,7. Особливо показовими є дані, що відображають динаміку тяжких злочинів в пореформеної Росії, коли з 1992 по 1995 р число зафіксованих випадків зросла з 400 до 1600.

Таким чином, нові «правила гри» в рамках інституційно оформленої демократії і ринкового капіталізму травмували саму інертну, нездатну до швидких змін культурну сферу [36].

І якщо ми порівняємо період подолання травми в російському і польському суспільствах, то останнім буде знаходитися в більш вигідному становищі.

Ослаблення моральних норм і прояв девіантних настроїв може також бути обумовлено зміною звичного середовища проживання: від урбанізації до еміграції. Поведінка переселенців залежить від зміни форми соціального контролю і самої системи ціннісних координат. У період «адаптації» до нової

системи цінностей може спостерігатися падіння моральної культури і ослаблення сімейних зв'язків. Крім того, мігранти на момент приїзду до приймаючої держави завжди мають труднощі з адаптацією до умов життя; мовні та професійно-кваліфікаційні проблеми, побутова невлаштованість і культурні відмінності можуть стати однією з причин девіантної поведінки [23].

Розуміння аномії як явища, спровокованого самим пристроєм суспільства і держави, запропонував американський соціолог Роберт Мертон. Вивівши її за рамки кризового суспільства, Мертон помістив аномії в ті структури і функції, які оточують людину в повсякденному житті. Так, в будь-якому суспільстві існують люди, які, перебуваючи в межах певної соціокультурної нормативного середовища, не можуть досягти поділюваних в ній цінностей законними практиками, що тягне за собою тіньові, злочинні методи целестигнення.

Мертон зауважує, що якщо відхилення існують постійно і не зникають, значить вони виконують необхідні для даного суспільства функції. Тобто девіації - це адаптивні функціональні системи, невід'ємна частина реальності. Одне з таких відхилень, яке зайняло своє місце в російській суспільній системі, - корупція. У рейтингу стану корупції в країнах світу, який щорічно складається організацією «Трансперенсі Інтернешнл» (Transparency International), Росія в 2010 р зайняла 154-е місце з 180 з індексом 2,1 бала (індекс 0 означає максимальний рівень корупції, 10 -її відсутність).

У Польщі, за даними «Трансперенсі Інтернешнл», індекс корупції дорівнює 5,3 (41 місце) [7], тобто показник держави набагато краще, ніж в інших країнах колишнього соціалістичного простору. Необхідно відзначити, що і структура корупційної діяльності в Польщі відрізняється від «корупція - спосіб життя» в Росії і частіше має місце у вищих правлячих колах, на рівні корпорацій і т.п. Говорячи про кількість зафіксованих в Польщі випадків, варто відзначити, що в 2007 р виявлено 9631 корупційне правопорушення,

кожне третє з них - хабарництво державної посадової особи. Число цих злочинів збільшилася в чотири рази з 2000 по 2007 г.

Багато в чому ці цифри пояснює розуміння Мертонна адаптивності системи до соціальних, економічних, політичних реалій. Заробітна плата працівників бюджетної сфери в Росії має на увазі використання «принципу годування», т. Е. Штучне збільшення доходу за рахунок отримання грошей від інших осіб у вигляді хабарів. Виходячи з теорії Мертонна, життєві цілі того чи іншого суспільства, в основі яких лежить культура, транслюються через різні соціальні інститути. Система пропонує і узаконені правила і процедури для досягнення цих цілей. Однак в рамках капіталістичної системи спостерігається серйозне зрушення цілепокладання в сторону економіки і матеріального добробуту.

Доповнена Доніелем Мерфі і Метью Робінсоном теорія аномії Мертонна має особливу значущість для пояснення подій, що відбуваються в сучасних капіталістичних системах. Виходячи з посилу, що існують обумовлені культурою мети та інституційні засоби їх досягнення, Мертон виділив п'ять адаптаційних моделей поведінки індивідів, у яких застосовуються або відкидаються цілі або засоби. Мерфі і Робінсон прийшли до висновку, що індивіди можуть приймати і цілі, і засоби, однак при цьому в рамках легальної діяльності порушують законодавство з метою особистої вигоди. Така модель поведінки отримала назву «максимізація» - одночасно приймаються норми моделей конформізму та інновацій (тобто законослухняність спільно з правопорушеннями).

Таким чином, деякими індивідами регулярно використовуються як законні, так і незаконні засоби отримання матеріальних вигод.

З більшою підставою можна стверджувати, що в світі бізнесу максимізація - краща стратегія для поліпшення добробуту і нарощування капіталу. З цієї точки зору наявність нелегальної діяльності в бізнес-колах видається цілком нормальним явищем і навіть частиною своєрідної корпоративної субкультури.

Цікаво також, що замість того, щоб маркувати індивідів, які порушують закон, як злочинців, до них частіше застосовуються епітети «хитрий», «розумний», «успішний».

Підводячи підсумок розглянутих методологічних аспектів вивчення аномії і можливості їх застосування до дослідження польських і російських реалій, варто відзначити багатосторонній характер досліджуваного явища [32]. Тому бачиться доречним умовний поділ причин аномічного стану суспільства на мають зовнішній по відношенню до індивіду, групі людей або всьому суспільству характер і на детерміновані внутрішніми процесами в житті «суспільного організму» конкретної держави. Соціальна система збереже свідомо негативні практики, залишаючись при цьому життєздатною. Причиною цьому служать адаптаційні механізми, які надають девіації значення ритуалу, утримуючи його в соціальній дійсності того чи іншого суспільства. Зростання рівня соціальної напруженості, що виражається у високих показниках злочинності, самогубств, алкоголізації і т.д., може бути викликаний економічною кризою, політичною трансформацією, повністю спотворюють існуючий суспільний устрій. Перетворення політичної та економічної сфер, технологізація простору, ускладнення соціальних зв'язків відбуваються набагато швидше, ніж культурне середовище встигає адаптуватися до цього, відповівши новими цінностями, моделями поведінки, знаннями [33]. Глобальні, що мають в розумінні суспільства позитивну конотацію, соціальні зміни несуть в собі і негативне підґрунтя. Хвиля очікувань від майбутніх змін не завжди виправдана. Транзакційні витрати процесу реформування звичної культури виливаються в зростання злочинності, самогубств, порушення закону, алкоголізм і наркоманію.

2.2. Особливості аномії в українському суспільстві

Сучасна Україна стикається з небезпекою аномії, до якої, як правило, призводять неминучі трансформації, що зачіпають основні ціннісні установки суспільства. «Одна з небезпек, - вважає видатний англогерманський

соціолог, філософ, політолог і громадський діяч Р. Дарендорф, - яким піддається громадянське суспільство, - небезпека аномії. Люди втрачають опору, яку їм можуть дати лише глибинні культурні зв'язки; в кінці кінців вже все йде не так, все стає рівнозначно, а отже – байдуже. Для спільного життя людей це має різноманітні і досить серйозні наслідки. Часи аномії – це часи крайньої невпевненості в повсякденному житті. Починає лунає заклик до «закону і порядку». Разом з тим люди шукають собі опору всюди, де тільки можуть знайти. З'являються спогади, що йдуть із самих надр історії, спогади про втрачену теплоту гнізда старих соціальних взаємозв'язків. Знову починають викликати інтерес національне коріння і абсолютні догмати віри. По суті, аномія є неминучий наслідок соціальних трансформацій, які потребують структурних і функціональних змін у всіх сферах суспільного організму – економічної, політичної, соціальної, культурної тощо. Причому історично при таких трансформаціях спостерігається збільшення функціонального розмаїття всіх частин соціального цілого, що супроводжується також множенням в цих частинах аномальних форм, оскільки ще не вироблені правила для всієї різноманітності функцій [27].

Перш ніж заглибитися в аналіз пострадянської аномії і її специфічних проявів в українській дійсності після реформування 1990-х рр., розглянемо ще кілька точок зору, представлених у науковій гуманітарній думки минулого століття, які розкривають природу цього явища. До них, безумовно, можна віднести соціально-культурний підхід Р. Мертона до аномії, в якому він виходить з такого припущення: «певні фази соціальної структури породжують обставини, при яких порушення соціального кодексу являє собою» нормальну «відповідь на виникає ситуацію». Його систематичний підхід заснований на вивченні «соціально-культурних джерел» аномії, за допомогою якого він показує, яким чином соціальні структури примушують окремих членів суспільства до порушення загальноприйнятих правил поведінки. Для цього він виділяє в культурній структурі суспільства елемент (фазу), що складається «з цілей, намірів і

інтересів, які визначаються даною культурою», а в соціальній структурі – фазу, яка «визначає, регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей [28, 3]. Кожна соціальна група обов'язково поєднує свою шкалу бажаних цілей з моральним або інституційним регулюванням припустимих і необхідних способів досягнення цих цілей.

Цього роду регулятивні норми і моральні імперативи не обов'язково збігаються з нормами, що визначають технічну доцільність або ефективність цих способів ». За Р. Мертоном, рівновагу між цими фазами зберігається до тих пір, поки дію обмежень ефективно, тобто підкоряються їм суб'єкти задоволені як цілями, так і інституційно схваленими способами їх досягнення. І навпаки, аномія, на його думку, є симптомом «неузгодженості між обумовленими культурою устремліннями і соціально організованими засобами їх задоволення». Ще одна цікава точка зору на виникнення аномії запропонована творцем сучасної теорії конфлікту Р. Дарендорф. Він вважав, що конфлікт природним чином виникає в процесі функціонування будь-якої системи управління. Конфлікти, що виникають в громадських системах, регулюються і управляються соціальними інститутами, що виробляють певні правила поведінки для сторін, що беруть участь в ньому.

Соціальні конфлікти, по Р. Дарендорф, провокують такого ж роду зміни в суспільствах, супутнім елементом яких є аномія. У переломні моменти «безвладної дискурсу», на його думку, відбувається підміна інститутів, а там, «де немає інститутів, править бал нахабство безконтрольних домагань». Р. Дарендорф визначає аномію як «соціальний стан, при якому порушення норм не тягне за собою покарання. Почасти це феномен нижчого класу ... Людям нема знаходиться застосування в суспільстві, і тому вони не відчувають себе пов'язаними його правилами [31].

Це одна сторона медалі. Інша – те, що у суспільства падає довіра до власних правил і воно просто перестає силою домагатися їх дотримання ». І в цьому сенсі, на його думку, ця «новітня форма соціального конфлікту» являє собою загрозу «основоположним статтям» суспільного договору, що

забезпечує в суспільстві закон і порядок. А оскільки аномії не можна віднести до стійким процесам, і в цьому сенсі вона недовговічна, то процес її завершення, по Р. Дарендорф, можна вважати «запрошенням узурпаторам», і тоді вона дуже скоро зміниться тиранією, багатолікість якої дозволить їй вкоренитися практично в будь-яких суспільствах.

Сучасне українське суспільство вже третє десятиліття перебуває, висловлюючись словами Р. Дарендорфа, «на важкому шляху до свободи». На цьому шляху вона пережила кілька сутнісних трансформацій, які залишили глибокий слід в соціальній свідомості, і тому, як і будь-яке інше перехідне суспільство, не уникло феномена аномії. Стосовно до періоду, що розпочався після 1991 р, цей феномен у вітчизняній науковій літературі отримав назву «пострадянської аномії», що володіє, на відміну від аномії інших товариств, поруч специфічних характеристик. Сьогодні, на початку другого десятиліття XXI ст., Більшість вітчизняних дослідників цього феномену відзначають його стійкість і негативний вплив на використання сучасної України «життєвих шансів» на шляху до свободи, про які говорив Р. Дарендорф [14,2].

Розглядаючи аномії в сучасному українському суспільстві, В.В. Кривошеєв виділяє кілька її особливостей:

по-перше, вона «реально проявляється в процесі переходу суспільства від якогось цілісного стану до фрагментарного, атомізованого» і, по-друге, - «полягає в його небувалою кримінальної насиченості». Першу особливість він пов'язує з тією обставиною, що при соціалізмі духом колективізму були пройняті кілька поколінь, проте відносна закритість радянського суспільства породила у його членів «нерозвиненість» - «своєрідну наївність сприйняття» реальності, яка виражалася в «самовідчуження» в політичному зрізі цієї реальності і неможливості її оцінки. Друга особливість аномії, на думку В.В. Кривошеєва, обумовлена «формою криміналізації» всього українського соціуму [30]. Він вважає, що в радянському суспільстві, на відміну від сучасного, був «потенціал стримування надмірної кримінальної активності», який погашав цей надлишок відповідно до прийнятих соціальними нормами.

При цьому автор під «криміналізацією суспільства» розуміє таку форму аномії, при якій «стирається сама можливість розрізнення соціально позитивної і негативної поведінки, дії».

За Р. Дарендорфом, соціальні конфлікти, порушуючи сформовані громадські порядки, призводять до появи аномії. У Україні соціальні конфлікти початку 90-х рр. минулого століття остаточно зруйнували колишні радянські порядки і викликали, за словами В.В. Кривошеєва, аномію «небувалою кримінальною насиченістю». У такій крайній формі аномія в Україні виявлялася аж до кінця ХХ в, наслідком чого стало відкрите проникнення криміналу у владні і бізнесові структури практично всіх рівнів, що супроводжувалося численними кримінальними розбірками, вбивствами та інших злочинів. Все це викликало в суспільстві ностальгію по старих порядків і недовіра до ліберально-демократичним принципам. У нульові роки ця форма аномії перейшла в свою латентну стадію – на законодавчий і судовий рівень. «Кримінальна» форма пострадянської аномії 90-х рр. минулого століття завдала серйозну травму колективній свідомості росіян, викликавши в ньому бажання навести порядок навіть ціною «деяких порушень демократичних принципів і обмеження особистих свобод» [29].

Загальним місцем в роботах, що описують явище соціальної аномії в українському суспільстві, є встановлення її прямий генетичний зв'язок з перехідним періодом в його розвитку. Для прикладу звернемося до двох моделей аномії, найбільш комплексно описує і пояснює особливості формування і протікання її в нашому соціумі.

Перша з них є результатом досліджень С.Г. Кара-Мурзи. В його трактуванні аномія - такий стан суспільства, коли значна частина його громадян свідомо порушують відомі їм норми етики і права. Він виділяє провідні чинники, які здійснюють принципові зміни в соціальній системі, провокують і підтримують аномії, встановлює зв'язки між ними.

1. Криза культури. Удар, нанесений культурі, не тільки зруйнував її елементи і зв'язки між ними, але, з точки зору автора, запустив самовідтворюваний і самоприскорюючий механізм руйнування.

2. Брехня еліти. Свідомою брехнею була вся та ідеологічна риторика, якою супроводжувалися спроби перебудови і переходу до демократії і правової держави. Вірус брехні, з точки зору автора, настільки проник в російську політику, що став елементом «Культурного ядра» суспільства. Коли суспільство зрозуміло, що еліта його систематично обманює, це стало для нього постійним джерелом аномії [7].

3. Перетворення системи потреб. За останні 20 років, вважає Кара Мурза, в свідомість громадян України була впроваджена нова програма потреб.

Основну масу населення втягнули в так звану «революцію домагань », змусили відмовитися від моральних норм на користь гедоністичних і споживчих. Але оскільки для більшості населення ці домагання нездійсненні, а з цим фактом змиритися воно не може і не хоче, це стає для нього постійним джерелом стресу і генератором аномії.

Система образливих дій політичної та економічної еліти, що склалася в роки перебудови, укупі з руйнуванням традиційної системи цінностей і підміни їх квазізразками, з точки зору дослідника, створили передумови для аномії, породивши в українському суспільстві масовий песимізм [42].

У моделі аномії С.Г. Кара-Мурзи шикуються взаємозв'язок і взаємозалежності між факторами, впливають на описуваний соціальне явище. Якщо 3 заявлених вище фактору виступають в ній генераторами аномії, то підтримують її, живлять, безумовно, надмірне соціальне розшарування і бідність значної частини населення.

Пропонована С.Г. Кара-Мурза модель аномії українського суспільства відрізняється рядом особливостей. По-перше, вона розглядає українське суспільство поза світовим контекстом і тих процесів, які тут відбуваються, тобто ізолювано. С.Г. Кара-Мурза називає, наприклад, короткі життєві

проекти, коли люди не заглядають далеко в майбутнє, живуть сьогоднішнім днем, специфічною формою прояви аномії, а для А. Тоффлера - це атрибутивна риса постіндустріального суспільства.

Відсутність загальносвітового контексту в епоху глобалізації і призводить до того, що і в моделі аномії, і в конкретних її проявах важко зрозуміти, що породжується внутрішніми причинами, специфічними для українського соціуму, а що є спільною тенденцією розвитку сучасних товариств.

Друга важлива особливість пропонованої моделі аномії в тому, що вона не доведена до інструментального стану. З її допомогою можна виміряти рівень аномії або простежити коливання якихось значень виділених ознак. Кара-Мурза сам визнає наявність методологічних труднощів, пов'язаних з вимірюванням аномії. Він пропонує оцінювати масштаб аномії в динаміці, через зростання / ослаблення явищ.

Треба визнати, що інструментальні моделі вимірювання рівня аномії на українському полі взагалі рідкість. Але в даний час подібний проект здійснюється у Вищій школі економіки. К. Сводер і Л. Косалс пропонують модель, вже випробувану на українському матеріалі в ході емпіричного дослідження. Вони назвали її «do not know» anomie - ДКА (аномія« я-не знаю»). Автори розглядають аномію як складову частину процесу модернізації, ускладнену ефектом постсоціалізму.

Уже в цьому моменті присутній деяка відмінність від моделі Кара Мурза. Якщо останній вважає, що норми в нашому суспільстві порушуються свідомо в силу загального песимізму, то Сводер і Косалс будують свою модель на основі концепції Дюркгейма, де ситуація «безнормія», відсутності певних правил і інститутів пов'язана з епохою переходу від одного суспільства до іншого. Їх модель будується на трьох взаємопов'язаних гіпотезах. Перша гіпотеза припускає, що формалізм як засіб нормативного регулювання пов'язаний з таким аспектом модернізації, як раціоналізація. В під час модернізації раціоналізація, яка довела свою ефективність в

економіці, починає проникати в інші сфери суспільства: політичну, сферу приватних відносин, поширюючи на них принципи формалізованого раціонального контролю. В той же час неформальний контроль, заснований на міжособистісних зв'язках, стає менш значущим. Таким чином, як передбачається в гіпотезі, суспільства, більш розвинені економічно, регулюються більш формалізованими засобами контролю [8].

Друга гіпотеза пов'язана з першою і передбачає, що в економічно розвинених країнах щільність нормативного регулювання вище і, як наслідок, нижче аномія, оскільки самі різні сфери життя регулюються чіткими і численними нормами. Але сам перехід до формалізованої системи управління через раціональні закони і державні інститути передбачає, по принаймні мере, тимчасові норми. В результаті відбувається нормативний злам, тому що неформальний контроль демонтується. Таким чином, суспільства з великими темпами економічного зростання повинні бути більш аномічними.

Третя гіпотеза є сполучною між першими двома. У ній передбачається, що аномія нижче серед людей, що живуть в суспільствах з більшим ступенем економічного, політичного і соціального нормативного регулювання. Економічний розвиток несе з собою велику ступінь соціальної складності, і ця складність повинна врівноважуватися раціональними, формалізованими інститутами - в Інакше люди будуть позбавлені необхідних рамок для розуміння власної поведінки і управління їм.

Відповідно, в суспільствах з менш щільним формалізованим контролем рівень аномії вище.

Головним показником аномії в даному дослідженні є почуття невпевненості в нормах, поведінці, оцінках суспільного життя, тому автори вимірюють аномію як відсутність чіткої відповіді на питання в різних сферах. Ідеальним показником аномії стає відсоток відповідей: «не знаю». переваги такого підходу дослідники бачать в наступному:

- а) він захоплює суб'єктивний аспект аномії

б) забезпечує прямий вимір аномії через відображення невизначеності в умах людей в конкретних соціальних сферах. Результатом вищеописаної конструкції є три шкали, кожна з яких представляє пропорцію відповідей «не знаю» по 5 питань в сфері політики, економіки та особистих відносин.

В ході дослідження Сводер і Косалс в цілому підтвердили висунуті гіпотези і валідність моделі ДКА (аномії «Я-не-знаю») для вимірювання відносного рівня аномії (діаграми розсіювання) за окремими країнами як на індивідуальному рівні, так і на рівні суспільства в цілому. Їх дослідження показало, що економічні перетворення пов'язані зі змінами в формах соціального контролю.

Спочатку високі темпи економічного зростання порушують нормативний порядок товариств, заснований на неформальному міжособистісному нормативному регулюванні. Проте з економічним зростанням (ВВП на душу населення) соціальні інститути можуть розвиватися і врівноважити ці нормативні порушення новою формою порядку, заснованого, перш за все, на політичному контролі (гіпотеза 1).

Таким чином, економічно розвинені країни (з високим рівнем ВВП на душу населення, але невисокими темпами зростання ВВП) менше аномічне, але процес становлення модерну, що виражається в зростанні ВВП, може стимулювати падіння моралі (гіпотеза 2).

При цьому набагато більший вплив на рівень аномії надає «посткомуністичний синдром». Одні й ті ж показники: рівень доходів, незацікавленість в опитуванні, помірно відхиляються в країнах, що розвиваються від середніх значень розвинених країн, значно збільшують індивідуальну аномію в посткомуністичних суспільствах. Вплив самооцінки приналежності до соціального класу на збільшення показників аномії тут в 3 рази більша (за пропонованою методикою вимірювання), ніж в країнах, що розвиваються і розвинених країнах. А для жінки на пострадянському просторі ризик аномії в 2 рази вище, ніж в іншому суспільстві.

Ефективність уряду стає потужним джерелом нормативного регулювання в розвинених суспільствах, а неефективність і політична корупція стимулюють аномії - ось найбільш значимі висновки, отримані в ході дослідження (гіпотеза 3).

Оскільки спочатку гіпотеза пов'язувала формалізацію з раціоналізацією, то політична неформальність, відома як сімейність і кумівство, інтерпретується даною моделлю як нераціональне управління, що веде до нестабільності громадського порядку в цілому.

Безумовно, на тлі ідеографічних моделей аномії, які до сих пір переважали в російській соціології, модель ДКА, запропонована Сводером і Косалс, - дуже серйозна заявка на створення методології дослідження цього соціального явища, операціоналізація і вимір аномії. Але в зв'язку з цим є одне зауваження. Якщо модель С.Г. Кара-Мурзи можна назвати занадто «вроджену», котра враховує загальносвітовий контекст, то дана модель є занадто абстрактною по відношенню до російської реальності [9].

За результатами емпіричного дослідження автори скоротили число незалежних змінних до найбільш істотних. Відмовилися, наприклад, від сімейного стану, членства в церковних спільнотах, статусу працюючого / непрацюючого через їх незначного впливу на залежну змінну - рівень аномії. В тому числі відмовилися враховувати в подальшому коефіцієнт Джинні з тих самих міркувань [15]. З огляду на, що він свідчить про соціальної диференціації, тобто розшаруванні, висновок, що його можна не брати до уваги в Росії, треба робити з великою обережністю, тим більше що змінні суб'єктивної оцінки приналежності до соціального класу і доходів на рівень аномії впливають дуже сильно.

З індивідуальних чинників, що впливає на залежну змінну, автори зберегли:

- стать;
- рівень освіти;

- рівень прибутку;
- суб'єктивну оцінку приналежності до соціального класу;
- прихильність до постматеріалістичних цінностей;
- прагнення жити, виправдовуючи очікування друзів;
- нігілізм, який трактується як «ніколи не думати про сенс життя »;
- рівень інформованості.

Остання змінна вимірюється і трактується в цій моделі дуже оригінально за допомогою поняття інформаційної множинності (кратності) від 0 до 7, де 7 показує, як індивід використовував кожен із джерел інформації минулого тижня: щоденна газета, радіо чи теленовини, друковані журнали, аналітичні радіо- і телепередачі, книги, Інтернет, розмови з друзями або колегами. У висновках говориться, що кожне додаткове джерело інформації знижує аномії, а непоінформованість, навпаки, підвищує її. Особливо це характерно, як пишуть автори, для постсоціалістичних країн [12, 3]. В їх моделі рівень інформованості, так само як і рівень освіти, впливають на рівень аномії. Чим групи респондентів більш освічені і більш інформовані, тим нижче рівень аномії. У менш освічених і менш поінформованих рівень аномії вище.

Ці висновки, можливо, укладаються в загальну концепцію дослідників, що модернізація веде до тимчасового росту аномії, але більш освічені і поінформовані верстви населення швидше адаптуються до нових вимог формалізованого контролю, починається стабілізація суспільного життя, потім до них «підтягуються» інші верстви населення. Але ця схема не пояснює багато явищ російської дійсності: «розсерджені городяни» - це якраз і освічені, і поінформовані, а аномія може не просто провокуватися невизначеністю складається нової ситуації, а бути протестом проти тих правил, які в ній стають очевидними. Сучасне складне суспільство створює нові чинники, які провокують аномії, схожу зі структурною у зовнішньому її прояві, недотримання норм - але іншого генезису. Автор пропонує

ускладнити модель аномії сучасного суспільства поняттям рефлексивна аномія [26]. Рефлексивну аномію породжують вже внутрішні чинники, власна суб'єктивність актора, яка стає значущою в ситуації ослаблення зв'язків між індивідами в суспільстві. При цьому структурна аномія для різних товариств зберігає своє значення в різному ступені.

Що це дає нам для розуміння процесів, що відбуваються в нашому соціумі?

Ситуація в українському суспільстві посилюється не тільки фактором його перехідного характеру, але і нерівномірністю його розвитку. Як показали дослідження за програмою «Соціокультурна еволюція України та її регіонів », особливої актуальності для України має проблема розриву між умовами життя населення різних регіонів [25]. В Україні є сусідами регіони з високим рівнем вторинної модернізації, інформаційно-когнітивної, і регіони, не завершили первинну модернізацію - перехід до індустріального суспільства. Дослідження показує столичну асинхронність рівнів модернізації. Очевидна різниця в рівні життя сусідніх регіонів і життя основних соціальних класів в одних і тих же регіонах, що є найважливішою передумовою структурної аномії, посилюється в нашому суспільстві ефектами рефлексивної аномії в столичних регіонах і регіонах з високим рівнем вторинної модернізації. Емансипація постматеріалістичних цінностей, або цінності самовираження, згідно Р. Інглхарту, пов'язані з посиленням здібності, можливості і необхідності вибирати. Життєва стратегія членів суспільства, їх розділяють, що не спрямована на просте відтворення себе і своєї сім'ї. Інглхарт підкреслює, що їх носіями в основному є покоління, яке виросло в умовах, коли наявність основних благ є само собою зрозумілим.

Такі люди не задовольняються простим кількісним зростанням рівня життя, не згуртовуються ідеєю патріотизму, оскільки націлені на самовираження, і управлінські стратегії в суспільстві таких громадян відрізняються від управлінських стратегій населення регіонів, які перебувають на початкових стадіях вторинної модернізації [41]. В

суспільствах, вже завершили обидві стадії модернізації, рефлексивність соціуму врівноважується не тільки розвиненою системою формального контролю, але і добровільним консенсусом громадських сил з владними структурами.

У українському суспільстві наявність структурних факторів, що породжують аномію, таких як високий рівень бідності, соціальна поляризація населення, втрата соціального капіталу, ціннісно-нормативний вакуум та ін., збільшує виникнення аномії рефлексивної, при якій основним критерієм при виборі моделей поведінки стає власна суб'єктивність, що робить розвиток соціальної ситуації ще більш непередбачуваним.

Введення поняття рефлексивної аномії, з одного боку, ускладнює її загальну модель для українського суспільства, з іншого - дозволяє зрозуміти деякі її прояви, що не укладаються в традиційні схеми. Наприклад, чому зростання середнього рівня матеріального добробуту не приводить до зниження її рівня. Це поняття дозволяє враховувати якісну різноманітність сучасної української дійсності.

Висновки до другого розділу

Розгляд аномії через концепт культурної травми було зроблено групою вчених-соціологів під керівництвом Джеффри Александера. Розвиток цієї ідеї, зокрема питання про трансформацію посткомуністичних суспільств, належить Петру Штомпки. Аналізуючи перехідні процеси, що охопили держави Східної Європи після краху радянської системи, Штомпка звертає увагу на складність прийняття нових демократичних процедур, навіть в тих суспільствах, де зміни були очікуваними і асоціювалися з звільненням і новими можливостями. Економічні перетворення: план Бальцеровича в Польщі і політика Гайдара в Росії - показали, що перехід від соціалістичної системи до капіталізму неможливий без суспільства, яке розділяє єдині культурні вимоги, засновані на індивідуалізм, приватної власності, гострому почутті реальності і орієнтації на майбутнє.

Ослаблення моральних норм і прояв девіантних настроїв може також бути обумовлено зміною звичного середовища проживання: від урбанізації до еміграції. Поведінка переселенців залежить від зміни форми соціального контролю і самої системи ціннісних координат. У період «адаптації» до нової системи цінностей може спостерігатися падіння моральної культури і ослаблення сімейних зв'язків.

Доповнена Доніелем Мерфі і Метью Робінсоном теорія аномії Мертонна має особливу значущість для пояснення подій, що відбуваються в сучасних капіталістичних системах. Виходячи з посилу, що існують обумовлені культурою мети та інституційні засоби їх досягнення, Мертон виділив п'ять адаптаційних моделей поведінки індивідів, у яких застосовуються або відкидаються цілі або засоби. Мерфі і Робінсон прийшли до висновку, що індивіди можуть приймати і цілі, і засоби, однак при цьому в рамках легальної діяльності порушують законодавство з метою особистої вигоди. Така модель поведінки отримала назву «максимізація» - одночасно

приймаються норми моделей конформізму та інновацій (тобто законослухняність спільно з правопорушеннями).

Сучасне українське суспільство вже третє десятиліття перебуває, висловлюючись словами Р. Дарендорфа, «на важкому шляху до свободи». На цьому шляху вона пережила кілька сутнісних трансформацій, які залишили глибокий слід в соціальній свідомості, і тому, як і будь-яке інше перехідне суспільство, не уникло феномена аномії. Стосовно до періоду, що розпочався після 1991 р, цей феномен у вітчизняній науковій літературі отримав назву «пострадянської аномії», що володіє, на відміну від аномії інших товариств, поруч специфічних характеристик. Сьогодні, на початку другого десятиліття XXI ст., Більшість вітчизняних дослідників цього феномену відзначають його стійкість і негативний вплив на використання сучасної України «життєвих шансів» на шляху до свободи, про які говорив Р. Дарендорф.

Розглядаючи аномії в сучасному українському суспільстві, В.В. Кривошеєв виділяє кілька її особливостей:

по-перше, вона «реально проявляється в процесі переходу суспільства від якогось цілісного стану до фрагментарного, атомізованого» і, по-друге, - «полягає в його небувалою кримінальної насиченості». Друга особливість аномії, на думку В.В. Кривошеєва, обумовлена «формою криміналізації» всього українського соціуму. Він вважає, що в радянському суспільстві, на відміну від сучасного, був «потенціал стримування надмірної кримінальної активності», який погашав цей надлишок відповідно до прийнятих соціальними нормами.

Розділ 3. ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОЯВІВ АНОМІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Культурні девіації в контексті теорії аномії: вторинний соціологічний аналіз

Аналізуючи сучасні проблеми функціонування такого універсального механізму, яким є суспільство людей, слід зазначити, що однією з найбільш значущих і актуальних продовжує залишатися проблема виконання індивідами культурних норм і правил, прийнятих у конкретному соціумі. Слід зазначити, що процес соціалізації включає цілий ряд важливих елементів: цілеспрямоване навчання культурі, формування механізму трансляції цілісності культурного зразка і культурної норми (освіти), розробка і формування системи правослухняної поведінки. Вона (соціалізація) являє собою інтерналізацію індивідом символічного універсуму, що генерується конкретним суспільством. У цьому універсумі, легітимізує інституційний порядок соціуму, виділяються когнітивний, ціннісно-нормативний і емоційний аспекти - «знання», «цінності / норми», «переживання» того й іншого. У процесі засвоєння когнітивного аспекту індивід дізнається «що є що» і «хто є хто» в навколишньому його дійсності. Одночасно він отримує інформацію, як має ставитися до даних явищ реальності - як правило, з більш-менш явно вираженим аксіологічними обґрунтуванням конкретної норми [24]. Коли знання фактів і норм «реальному житті», як їх розуміє група, що соціалізує індивіда, починає супроводжуватися спонтанним проявом типових для даної групи тематичних емоцій, ми можемо говорити про те, що успішно йде процес соціалізації. У всі часи суспільство намагалося усувати небажані для нього наслідки життєдіяльності, що відхиляються від прийнятих в даному суспільстві правил (норм), шляхом впливу на носіїв цих проявів.

Методи і засоби впливу визначалися соціально економічними відносинами, суспільною свідомістю, ідеологією, звичаями і традиціями.

Причини і умови, що сприяють розвитку процесів відхилення від норми, фактори, що обумовлюють девіації в поведінці членів суспільства, безперечно, були раніше і є сьогодні об'єктом найсерйозніших наукових досліджень. У соціологічній науці однією з відомих теорій з проблем поведінки, що відхиляється є теорія аномії.

Дане явище - аномія - має на увазі «крах норм», «безнормність», які характеризують стан суспільства, його соціальних структур. Саме з цієї точки зору розглядали проблему девіантної поведінки Еміль Дюркгейм і Роберт Кінг Мертон.

Е. Дюркгейм зіставляв різні регіони Франції, Німеччини, Швейцарії та прийшов до висновку, що існує стійка позитивна кореляція статистики самогубств зі статистикою розлучень. Це дало йому підставу стверджувати, що розпад сім'ї виступає в якості одного з факторів самогубств. Деформація суспільства має на увазі розпад міцної системи моральних цінностей: зростання злочинності, число самогубств, розлучень - це не стільки причини, скільки наслідок руйнування тієї частини культурного простору, яка стосується релігійних і сімейних цінностей [47].

У традиційному суспільстві культурний порядок забезпечувався просто: темп змін соціальних інститутів був невеликий; потреби людей були нерозвинені, а механізмом їх задоволення було примітивне утримання на низькому рівні. Жорстке ієрархічне суспільство і в античності, і в середньовіччі були дуже стабільні і малорухливі. У ньому було відсутнє поняття особистості та індивідуальності і, тим більше, особистих прав і свобод. Люди відчували своє життя осмисленим всередині вузького замкненого ладу, вертикальна мобільність була невеликою.

Одним з найбільш ефективних інструментаріїв регулювання поведінки громадянина в суспільстві є така категорія, як суспільна (колективна) свідомість. Колективна свідомість, згідно наукової концепції Е. Дюркгейма, представляє для суспільства особливу і переважну цінність. Якщо загальні вірування, дорогі кожному ідеали і традиції виявляються під загрозою, то все

об'єднуються для їх охорони. Загальні культурні цінності і почуття можуть руйнуватися в результаті навали ворогів чи злочинам самих співвітчизників. Образа загальних вірувань як найтяжчий злочин карається особливо сильно. Колектив захищає себе від посягання агресивної особистості, що не вважається з законами і звичаями, знаходячи в цій боротьбі ще більшу єдність. Чим більше колективна свідомість як своєрідний голос совісті регламентує соціальне життя суспільства, тим тісніше зв'язок індивіда з групою. Аномія свідчить про наростаючу загрозу - захворюванні суспільного організму.

У свою чергу, Д. Лейтон також пояснював причини порушення культурної ідентичності ослабленням ефективності норм групового членства в ситуаціях, коли члени цієї групи або спільноти вступають в щільний контакт з іншою культурним середовищем або з іншою групою, яка дотримується протилежних, або істотно відмінних соціальних норм. В результаті цього, на думку Лейтона, члени першої групи не можуть з'єднати дві соціокультурні системи вимог [48].

Аналізував іншу епоху і іншу соціально-історичну систему - Сполучених Штатів Америки середини ХХ в. - Роберт Кінг Мертон також звертає увагу на соціальні хвороби суспільства, які закладені в функціонуванні самого ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції. «Цінність - норма - соціальний контроль» - це складний, суперечливий механізм, який не може не давати збої, в результаті яких виникає девіантна поведінка індивідів, соціальних груп [10]. Однак якщо Дюркгейм зіставляв аномію з суїцидальними проявами особистості, то Мертон тісно пов'язував її з девіантною поведінкою. У той же час слід зазначити, що, спочатку розробляючи свою теорію, Мертон намагався пояснити девіантну поведінку на основі біологічних факторів, але незабаром виявив, що вони на 90% не можуть пояснити відмінності, які існують щодо рівня і причин девіантної поведінки. Після цього Р. Мертон зробив висновок, що якби діяли головним чином біологічні фактори, то у всіх країнах вони

зможли зумовити приблизно один і той же рівень девіації в поведінці індивіда. Однак статистика, досліджена Мертоном, свідчила про значному розходженні цифрових показників. В результаті отриманих даних Мертон зміг припустити, що причиною виступають не біологічні установки, а чинники культури.

Розгляд проблеми правопорушень, як результату ослаблення норм, що регулюють поведінку в суспільстві, нам представляється в соціологічному аспекті найбільш обґрунтованим. Даний підхід проглядається також в працях найбільших західних соціологів. М. Вебер стверджував, що ціннісно-раціональне дію індивіда завжди підпорядковане «заповідей» або «вимогам», покора яким людина вважає своїм обов'язком. Оцінюючи значення норм, в свою чергу, Т. Парсонс, відзначав, що не випадково соціально-регулятивний механізм являє собою складно організовану систему, в якій крім цінностей, які здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки, є норми. Останні носять імперативний характер, тобто досить конкретно наказують, вказують, які вчинки повинні зробити люди. Інакше кажучи, це своєрідні правила поведінки в типових і, перш за все, повсякденних, ситуаціях. «Цінності є не що інше, як уявлення про бажаний тип соціальної системи. Норми, основна функція яких - інтегрувати соціальні системи, конкретні і спеціалізовані стосовно окремих соціальних функцій і типів соціальних ситуацій. Вони не тільки включають елементи ціннісної системи, конкретизовані стосовно до типових ситуацій, а й містять конкретні способи орієнтації для дії. Т. Парсонс, адаптуючи до своїх цілей поняття Дюркгеймом аномії, підкреслював «стан дезорганізації, при якому норми, покликані координувати індивідуальну поведінку, зруйновані». Вивчення соціологічної суті норми вимагає її аналізу в комплексі з вивченням системи регуляторів поведінки людей і, зокрема, певних механізмів соціального контролю над нормами, прийнятими в даному суспільстві.

3.2. Програма емпіричного етапу соціологічного дослідження на тему: «Ціннісні орієнтації українського суспільства як прояв аномії»

Проблемна ситуація: На сьогоднішній день, сучасне українське покоління Зумер переживає особливий вплив такого феномена, як аномія. Моральні стандарти і суспільні норми мімікують під все більш капіталістичні стандарти і необхідно розуміти, які фактори вплинули на це для того, щоб вміти спрогнозувати зміни суспільного устрою в майбутніх поколіннях..

Наукова проблема дослідження: Статистично часто спостерігається ситуація, коли старше покоління вважає сучасне покоління нераціональним і мають, невідповідні нормальним, цінності.

Однак, найчастіше людям старшого покоління властиво нав'язувати своє бачення, не аналізуючи причини формування таких цінностей у молодшого покоління, якими є соціально-сформований стійкий тиск - феномен аномії.

Проблема дослідження: виокремити ціннісні орієнтації українців як причину аномії.

Об'єкт: українці від 18 років.

Предмет: ціннісні орієнтації українців.

Ціль: Виявлення аномії в сучасному суспільстві України і визначення причин виникнення феномена.

Інтерпретація основних понять:

Аномія - суспільний стан, що характеризується розпадом системи цінностей і соціальних норм, які забезпечують соціальний порядок, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивіда або групи.

Цінності – такі етичні принципи (загальні), згідно яких люди себе поводять або мають поводити; те, що вважається важливим соціально.

Поведінкові патерни – набір стереотипних реакцій індивіда.

Ціннісні орієнтації - це система установок, які регулюють поведінку людини у суспільстві.

Задачі:

1. Визначити відмінності в переважних моральних цінностях між попереднім і поточним поколінням і виявити прояв аномії в слідстві впливу численних соціальнобудовних чинників.

2. Визначення поточних моральних цінностей в поколінні Зумер.

Було виділено 4 **гіпотези**, які будуть підтверджені або спростовані в ході проведення дослідження:

- Цінності минулого покоління українців і сучасного вражающе відрізняються на користь матеріальних благ;
- Більшості сучасних українців не цікаві побудова сім'ї та духовний розвиток;
- Більшість українців вважає за потрібне надавати безоплатну допомогу;
- На думку опитаних, нове покоління завжди буде не погоджуватись із цінностями минулого покоління.

Метод збору емпіричних даних: анкетне онлайн-опитування.

Для проведення соціологічного дослідження в межах даної дипломної роботи було вирішено, що найбільш доцільним є використання **онлайн-опитування**. Онлайн-опитування як найсучасніший метод одержання кількісної первинної соціологічної інформації має певні основні особливості.

Респондент у зручний йому час може надати свою відповідь. Відсутність інтерв'юера сприяє отриманню більш достовірних результатів. Такі опитування носять цілком анонімний характер, що спонукає респондентів до відкритості і щирості у відповідях та знижує рівень соціально бажаних відповідей.

Методологія онлайн-опитування передбачає:

- 1) визначення проблеми;
- 2) підготовку Інтернет-платформи;

- 3) пошук респондентів;
- 4) проведення опитування;
- 5) аналіз даних.

Онлайн опитування проводиться із залученням респондентів за допомогою мережі Інтернет на основі готової онлайн панелі «Google Форми». Цільова аудиторія - **16-55** років (жінки/чоловіки). Загальна вибірка складає **250** респондентів.

3.3. Аналіз результатів соціологічного дослідження

Отримані дані дали змогу зробити певні висновки, спираючись на поставлені завдання.

Була висунута гіпотеза, що цінності минулого покоління та сучасного вражаюче відрізняються на користь матеріальних благ. За відповідями респондентів більшість людей віком від 16 до 25 років прагнуть до отримання матеріальних благ і називають це метою свого життя (68%), при цьому маючи дохід від 20 000 гривень і більше 40 000 гривень. Більшість людей старшого же покоління (люди від 40 років) - прагнуть зміцнити сім'ю і вважають матеріальні засоби стимулом, але не метою (75%), при цьому маючи дохід рівний доходу молоді - в середньому 35 000 гривень. Це вказує на явне розходження між цінностями поколінь.

Так само, більшість опитуваних молодих людей не згодні з тим, що на першому або на другому місці повинні стояти сім'я і духовний розвиток (81%). Замість цього, вони швидше б вибрали можливість фінансово зростати (19% - сім'я і духовний розвиток, 81% - фінансове зростання).

На питанні, чи згодні Ви з тим, що сучасне покоління буде завжди не погоджується з цінностями попереднього покоління, відсотки позитивних відповідей розподілилися приблизно однаково: 16-25 років - 35% (повністю згоден), 50% (скоріше згоден); 26-35 років - 32% (повністю згоден), 57% (скоріше згоден); більше 40 років - 25% (повністю згоден), 71% (скоріше

згоден). В цілому, процентне співвідношення з відповідей вийшло таке: 62% позитивних відповідей («згоден» 44%, «скоріше згоден» 18%), а негативних 32% («скоріше згоден» 25%, «не згоден» 7%). Цікаво те, що у разі незгоди сучасного покоління з цінностями попереднього покоління, молоді люди (в більшості своїй) не відчують несхвалення своїх цінностей батьками (62%).

Так само люди різного віку зійшлися на тому, що краще дати платну допомогу (86 відсотків), ніж безкоштовну (14 відсотків).

Майже половина всіх респондентів відповіла, що згодна з виразом «мета виправдовує засоби» - 48% («згоден» 22%, «скоріше згоден» 26%) і трохи менше респондентів (40%) відповіли негативно («незгодний» 19%, « скоріше не згоден »21%).

Таке розходження результатів є однією з ознак аномії в українському суспільстві.

Отже, підтверджуються такі гіпотези:

- Цінності минулого покоління українців і сучасного вражающе відрізняються на користь матеріальних благ;
- Більшості сучасних українців не цікаві побудова сім'ї та духовний розвиток;
- На думку опитаних, нове покоління завжди буде не погоджуватись із цінностями минулого покоління.

Та спростована одна гіпотеза:

- Більшість українців вважає за потрібне надавати безоплатну допомогу.

Висновки до третього розділу

Вивченням аномії займаються різні науки: соціологія, психологія, економіка тощо. Це дозволяє різнобічно вивчити їх. Соціологічні методи при вивченні аномії є невід'ємною частиною цих досліджень, адже дозволяють розкрити аномію як соціальне явище. Таким чином, кількісні соціологічні дослідження можуть дати науковцям дані про те, як існуюча реальність відображається у світогляді людей та як скеровує їх дії.

У ході роботи над бакалаврською дипломною роботою нами було проведено кількісне соціологічне дослідження методом анкетного онлайн-опитування. Ціллю дослідження було виявити ціннісні орієнтації українського суспільства як прояв аномії.

У результаті проведеного кількісного соціологічного дослідження з'ясовано, що:

- 1) Цінності минулого покоління українців і сучасного вражаюче відрізняються на користь матеріальних благ;
- 2) Більшості українців не цікаві побудова сім'ї та духовний розвиток;
- 3) Більшість українців не вважає за потрібне надавати безоплатну допомогу;
- 4) На думку опитаних, нове покоління завжди буде не погоджуватись із цінностями минулого покоління.

Ці твердження можна перевірити в ролі гіпотез в ході майбутніх досліджень кількісного характеру.

Уже наразі з отриманих припущень можна зробити висновок, що цінності людей різного віку – не єдині, що є ознакою та причиною аномії.

ВИСНОВКИ

У ході написання бакалаврської дипломної роботи нами було досліджено прояви аномії в сучасному українському суспільстві. Для досягнення цілі нами було виконано наступні завдання:

1. Визначено основні соціологічні підходи до вивчення аномії.

При аналізі праць авторів, які досліджували діяльність громадських рухів, нами було розглянуто теорії таких вчених:

- французького соціолога Е. Дюркгейма. Відповідно до його визначення аномію визначають як соціальну дезінтеграцію;
- У. Томаса, Ф. Знанецкого (зниження впливу існуючих правил соціальної поведінки на індивідів);
- Г. Блумер, А. Шютц і Т. Парсонса (Аномію можна визначити за допомогою солідарності, тобто як протилежний стан, «десолідарність»);
- М. Сімана (В контексті аномії іноді використовується термін «відчуження». Відчуження є почуття безсилля, безглуздя, безнормії, ізоляції та самовідчуження);
- Р. Мертон (аномія - результат неузгодженості, конфлікту між різними елементами ціннісно-нормативної системи суспільства, між культурно запропонованими загальними цілями і законними, інституційними засобами їх досягнення).

2. Проаналізовано сучасні теоретичні підходи до вивчення аномії

В ході роботи було проаналізовано сучасні теорії аномії таких вчених:

- Роберта Макайвер і Девіда Рісмана (аномія як «руйнування почуття причетності індивіда до суспільства»; аномія як непристосованість людини до життя в суспільстві);

- Лео Сроула (Якщо на макросоціальної рівні аномія викликається дисфункціональним ставленням між соціальними підсистемами, то на рівні мікросоціальному - дисфункціональним ставленням між індивідами і цими підсистемами);
- Елвіна Пауела (цілі діяльності індивіда стають суперечливими, недосяжними або несуттєвими, стан аномії посилюється.)

3. Охарактеризовано прояви аномії в сучасних суспільствах.

Якщо говорити про сучасні аномічні процеси, що протікають в Росії і Польщі, викликає інтерес поняття культурної травми як слідства політичних, економічних, соціальних перетворень. Економічна нестабільність перехідного періоду характеризувалася високим рівнем безробіття, відсутньої в соціалістичній системі, галопуючої інфляцією і гіперінфляцією, соціальним розшаруванням і різким падінням рівня життя. Нові «правила гри» в рамках інституційно оформленої демократії і ринкового капіталізму травмували саму інертну, нездатну до швидких змін культурну сферу.

4. Описано особливості аномії в українському суспільстві.

Сучасне українське суспільство вже третє десятиліття перебуває, висловлюючись словами Р. Дарендорфа, «на важкому шляху до свободи».

Стосовно до періоду, що розпочався після 1991 р, цей феномен у вітчизняній науковій літературі отримав назву «пострадянської аномії», що володіє, на відміну від аномії інших товариств, поруч специфічних характеристик. Сьогодні, на початку другого десятиліття ХХІ ст., Більшість вітчизняних дослідників цього феномену відзначають його стійкість і негативний вплив на використання сучасної України «життєвих шансів» на шляху до свободи, про які говорив Р. Дарендорф.

5. Було розроблено інструментарій та проведене соціологічне дослідження проявів аномії в сучасному українському суспільстві

Соціологічне дослідження носило кількісний характер та мало на меті сформулювати гіпотези для подальшої перевірки. Для роботи нами був обраний метод анкетного онлайн-опитування.

Отримані результати (наведені у третьому розділі) показали, що:

- 1) Більшості сучасних українців не цікаві побудова сім'ї та духовний розвиток;
- 2) Цінності минулого покоління українців і сучасного вражающе відрізняються на користь матеріальних благ;
- 3) Цінності українців різного віку відрізняються, що є ознакою аномії.

Загалом, дослідження теми проявів аномії в Україні потребує подальшої розробки. Адже наявність аномії безпосередньо впливає на якість управління українським суспільством (одне з найактуальніших питань сьогодення для України), а перенесення на українські реалії результатів закордонних досліджень не є доцільним через неповну відповідність архетипів різних народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. УДК 316.259 (477) Соціальна аномія як фактор криміналізації суспільства – 2017
2. Абдрахманов Д.М. Деструктивні аспекти соціальних трансформацій: аномія, архаїка, девіація - 2014
3. Авдєєва Ю.В. Аномія в системі вертикальних соціальних переміщень підростаючого покоління - 2013
4. Анісімова С.Г. Передумови і умови аномії в Росії : Девіантологічний дискурс - 2012
5. Баранова Ю.Ю. Методологія дослідження аномії і соціальна реальність: Польсько- російське вимірювання [Електронний ресурс]. - 2011 року
6. Балакалеці М. Релігійна тематика в українських ЗМІ після Євромайдану. Час від часу про релігію у Східній Європі. Січень 2015 р. Вип. 35. Рр. 1-10.
7. Валеви́ч Е.С. Аномія як форма протиставлення маси й еліти - 2013
8. Василенко Л.А. "Нормальна аномія": Трансформація інститутів в умовах складного соціуму - 2018
9. Вольвач Р.В. Діяльність засобів масової інформації в умовах аномії російського суспільства – 2014
10. Данчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/28-tancher.pdf
11. Валеви́ч Е. С. Аномія як протипоставлення маси і еліти - 2013
12. Долгіцкій О. Д. Соціальна неспроможність індивіда як передумова аномії - 2017
13. Долгіцкій О.Д. Соціальна неспроможність індивіда як передумова аномії- 2017

14. Дре́мін В. Н., НУ "ОЮА" Соціальна аномія як кримінологічної феномен- 2016
15. Дюркгейм Е., Про поділ суспільної праці [Електронний ресурс]. URL: [http:// www.ckp.ru/biblio/d/dur_labour.htm](http://www.ckp.ru/biblio/d/dur_labour.htm)
16. Єфімова Л.В. Синдром Мюнхгаузена як соціальна аномія успіху- 2014
17. Єфременко Д.В. Принципи +1789 року и соціологія. // Соціологічне щорічник, 2012: 36. науч. тр. / РАН. ІНІСН. Центр соціал. наук.-інформ. дослідні. Від. соціології та соціал. психології; Кафедра Загальної соціології НДУ-ВШЕ; Ред. Н.Є. Покровський, Ред.-упоряд. - М., 2013. - (Сер.: Теорія та історія соціології) - с. 286-293
18. Жевелік О.Д. Соціальна та індивідуальна аномії як умова виникнення психічних захворювань - 2017
19. Жевелік, О.Д., Долгіцкій, О.Д. Аномія, як джерело фізіологічної дезадаптації // Охорона здоров'я Югри: досвід та інновації - 2016. - № 2. - С. 52-54.
20. Кочубейнік О. М. Виробництво аномії: Чотири дискурси ідентичності - 2015
21. Кузьменков В.А. Аномія: контури поняття. Випуск 4 (24) 2019 [Електронний ресурс]. - 2019 Посилання [anomiya-kontury-ponyatiya20.pdf](#)
22. Кузьменков В.А. Ціннісно-нормативна структура суспільства як фактор аномії - 2018
23. Малікова О.В. Девіантна поведінка молоді: класифікація, типологія, проблеми - 2015 (<https://cyberleninka.ru/article/n/deviantnoe-povedenie-molodezhi-klassifikatsiya-tipologiya-problemy>)
24. Маркін А.В. Інформаційна аномія в суспільстві, що трансформується як спосіб адаптації
25. Мейжис І.А. Цінності і соціальна еволюція суспільств. URL: <http://lib.chdu.-edu.ua/pdf/naukpraci/ sociology / 2008 / 84-71-3.pdf>

26. Напсо М.Д. Проявив аномії в сучасности суспільстві [Електронний ресурс] .- 2012 (стаття) Посилання file: /// C: / Users / proyavleniya-anomii-v-sovremennom-obschestve% 20 (2) .pdf
27. Паніна Н.В., доктор соціологічних наук. Інститут соціології НАН України (Київ) Аномія в посткомуністичному суспільстві (на матеріалах досліджень в Україні) - 2013
28. Плетньов А.В Розвиток аномії в релігійній сфері життя пострадянського товариства - 2014
29. Плетньов А.В. Евристичний потенціал теорії аномії з сучасної кримінології - 2014
30. Плетньов А.В. Пролонгована анігіляція цінностей як фактор аномії в Україні - 2015
31. Плетньов А.В. Розвиток соціальної аномії як фактор зміни педагогічних практик в умовах віртуалізації суспільства - 2018
32. Попова, Т. В. Соціальні наслідки аномії російського суспільства: екстремізм // Економічні та гуманітарні дослідження регіонів. - 2017. - № 1. - С. 98-102.
33. Сахань О.М. Соціальна девіантність в Українському суспільстві як результат деструктивної політики влади - 2014
34. Тургенєва О. Ю. Проблема аномії у сучасному суспільстві: соціально-філософський аспект - 2013
35. Харитонова Є.В. Духовно-морального традиції російського менталітету і сучасна аномія - 2014
36. Хрін Микола Андрійович Культура і аномії: Смерть як культурологічний феномен - 2016
37. Чакієва Е.А. Девіантна поведінка молоді, як прояв соціальної аномії - 2014
38. Шайгородській Юрій Аномія як суспільний і особистісний феномен - 2015 (ст. 4)

39. Шехар Сакса, Етьєн Круг, Олег Чеснов МОЗ: Запобігання самогубство. Глобальний імператив. (Рос.). ВООЗ. Всесвітня організація охорони здоров'я (2014 року)
40. Шматенко А.С. Соціальна аномія як умова виникнення психічних захворювань - 2020 (<https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-anomiya-kak-uslovie-vozniknoveniya-psihicheskikh-zabolevaniy>)
41. Corruption perceptions index 2010 // Transparency international.
URL:
http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results/
42. Diuk N. Euromaidan. Ukraine's Self-Organizing Revolution. World Affairs. march/april 2014. <http://www.worldaffairsjournal.org/article/euromaidan-ukraine%E2%80%99s-self-organizingrevolution>
43. <https://vue.gov.ua/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96>
44. https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0
45. http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/43324/2/2017n865_Barabash_O-Concept_and_types_of_delinquent_62-66.pdf
46. <http://www.rg.ru/sujet/4709/>
47. [anomiya-v-slozhnom-obschestve.pdf](#)
48. <https://www.sonar2050.org/publications/anomiya-v-postsovetskom-obshchestve/>
49. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44374
50. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/3739>